

Vykonat Litera Tejchman (2000): 25-66

I. STALINŮV STÍN

DRUHÁ SVĚTOVÁ VÁLKA

Asi nejtrvalejším důsledkem druhé světové války v Evropě bylo rozdělení kontinentu do dvou mocenských bloků, které postupem času zasahovaly svým vlivem i mimo Evropu a vytvářely tak situaci označovanou pojmem bipolarita nebo bipolární svět. Na počátku této situace Sovětský svaz, jedna z vítězných velmocí protihitlerovské koalice, vytvořil kolem své západní hranice pásmo zemí, které v dalších letech s jeho přispěním procházely velmi specifickou vnitřní transformací, přibližující tyto země více či méně sovětskému systému.

Během velmi krátké doby se tak ve střední a východní Evropě vystřídalo několik geopolitických systémů. Nejprve se nacistické Německo a jeho spojenci pokusili rozvrátit versailleský systém a nahradit jej koncepcí „nové Evropy“. Když Německo prohrálo svou totální válku na východě i na západě, byl mezi zeměmi, které měly určovat poválečnou rekonstrukci kontinentu, také Sovětský svaz. Tím se rok 1945 zásadně lišil od roku 1918, kdy se válka na východní frontě podílela na vnitřním kolapsu Ruska, které se po bolševické metamorfóze a neúspěšných pokusech o vývoz revoluce před světem uzavřelo. Počínaje rokem 1944 vstupovala sovětská vojska na území jiných států a na jaře 1945 byla Moskva vojensky přítomná, kontrolovala nebo alespoň ovlivňovala vývoj v oblasti, jejíž západní hranice běžela od Finska přes Německo, Československo, Rakousko a Jugoslávii až po Řecko, Turecko i Írán. Německá expanze a její následné zhroucení tak otevřely Stalinovi cestu do Evropy.

Německý útok proti SSSR nebyl preventivní válkou, jak ve snaze ospravedlnit agresi proti sovětskému spojenci tvrdili nacističtí politici, jejichž argumentaci převzali po válce i revizionističtí historici. Vpád do Sovětského svazu v červnu 1941 nevycházel z obav z hrozícího sovětského útoku proti Německu, ale představoval logické pokračování německé agresivní politiky, praktikované nejméně od roku 1938. Sovětský svaz měl podle německých představ zničen a na jeho území vytvořeny loutkové státy, které by Německo plně ovládalo. Tento přístup byl zásadně ovlivněn nacistickou ideologií, která východní Evropu považovala za prostor k expanzi, za německý životní prostor, *Lebensraum*. Jeho slovanské obyvatelstvo mělo

STALINŮV STÍN

být fyzicky zbaveno svých elit a jako rasově méněcenné zcela ztročeno a posléze, jak předpokládala *Generalplan Ost*, ze 75 % vysídleno na Sibiž. Uvolněný prostor měla osídlit germánská rasa. Moskva se ke konci 30. let připravovala na obrannou válku, nikoliv na útok, avšak své pozice před nadcházejícím konfliktem posilovala způsobem stejně nevybíravým jako Berlín. Stalin si uvědomoval, že region východní Evropy představuje dobré nástupiště k útoku na Sovětský svaz a že státy mezi ním a Německem

Podpis sovětsko-německé smlouvy o neútočení 23. srpna 1939 v Moskvě

mohou buď inklinovat k Berlínu nebo se v případě německého útoku stanou bez větších problémů německou kořistí. Jeho obavy podpořil i fakt, že Německo ještě před vypuknutím války dosáhlo významných zisků anšlusem Rakouska a rozbitím Československa. K budování svého obranného předpolí přistoupil Sovětský svaz až po zahájení druhé světové války, přičemž neustále postupoval na základě dohod s Německem, aby nezavdal příčinu konfliktu.

STALINŮV STÍN

Ještě před německým vpádem do Polska podepsal 23. srpna 1939 Sovětský svaz s Německem smlouvu o neútočení. Tento tzv. pakt Ribbentrop-Molotov zahrnoval i tajné dodatky, kterými si obě země rozdělily sféry vlivu v oblasti ležící mezi nimi. Finsko, Estonsko a Lotyšsko připadly do sféry sovětské, neboť severní hranice Litvy byla uznána jako rozhraní mezi sférami vlivu Ně-

Rozdělení sfér vlivu ve východní Evropě podle sovětsko-německé smlouvy z 28. září 1939. Na mapě podpisy signatářů

mecka a SSSR. Obě smluvní strany uznaly nárok Litvy, jež byla ve sféře německé, na území kolem Vilnjusu (střední Litva, kterou Polsko dobylo vojenskou akcí a anektovalo na počátku 20. let). Na polském území se rozhraní sfér vlivů rozkládalo na linii řek Narev, Visla a San. V jihovýchodní Evropě projevil Sovětský svaz zájem o Besarábii, obsazenou od roku 1918 Rumunskem.

Kryto smlouvou se Sovětským svazem rozpoutalo Německo o osm dní později válku. Podle předchozí dohody vstoupila 17. září 1939 sovětská armáda do východního Polska a později toto území inkorporovala, oblast kolem Vilnius byla předána litevskému státu. 28. září 1939 Sovětský svaz a Německo uzavřely další smlouvu, tentokrát „o hranicích a přátelství“, která poněkud upravila dosavadní rozdělení sfér vlivu. Litva se stala součástí sovětské zóny, Německo získalo na oplátku v Polsku oblasti kolem Varšavy a Lublina. Obě strany také vyjádřily vůli zamezit polské agitaci a spolupracovat při jejím potlačování, což byl eufemismus pro likvidaci polského odboje.

Moskva poté pokračovala v zajišťovací politice a prohlubovala svůj vliv ve „své“ sféře vlivu. Po zimní válce s Finskem na přelomu let 1939–1940 zabrala pohraniční území, které Finsko získalo smlouvou z Tartu z roku 1920 (Karelskou šíjí a další území na severu). Od podzimu 1939 posiloval Sovětský svaz své pozice i v Pobaltí. Vnutil pobaltským republikám smlouvy o rozmístění sovětských vojenských jednotek na jejich území a v létě 1940 přikročil k přímé anexi. Ve stejné době donutila Moskva ultimátem Rumunsko, aby mu předalo oblast Besarábie. Územní expanze ani dohody s Německem však nezabránily válce, která vypukla 22. června 1941.

Sovětský svaz za války

Vlastní průběh válečných operací německo-sovětského konfliktu z let 1941–1945, který je v sovětské a ruské terminologii znám jako Velká vlastenecká válka, je celkem dostatečně popsán. Plně vylicit tuto válku je však velmi obtížné nejen z důvodu jejich zcela mimořádných rozměrů a intenzity, ale především vzhledem ke vskutku mimořádným obětem obyvatelstva Sovětského svazu, které trpělo nejen válkou, ale i německým, stejně jako vlastním, stalinským terorem. Životní podmínky za války byly pro dnešního člověka patrně zcela nepředstavitelné: katastrofální nedostatek nejzákladnějších životních potřeb, potravin i bydlení, obrovské fyzické i psychické vypětí. Ženy a děti vykonávaly dlouhodobě těžké práce v průmyslu i zemědělství. Nejtragičtější byl však osud lidí v obklíčeném Leningradě, kde na následky válečných útrap zahynula více jak třetina obyvatel. Celkově byl počet obětí války v Sovětském svazu nesrovnatelný s ostatními válčícími či okupovanými státy.

Německá politika praktikovaná od léta 1941 proti bývalému smluvnímu spojenci byla do značné míry kontraproduktivní a její důsledky se obracely proti německým politickým a vojenským potřebám při vedení války. Nesmyslná, rasistická, racionálními argumenty nezduvoditelná brutalita postupně postavila obyvatelstvo na okupovaných územích proti Němcům, byť

ještě na počátku války vítali lidé například na Ukrajině německé vojáky jako osvoboditele ze stalinské hrůzovlády. Sovětští vojáci, důstojníci a zvláště političtí komisaři věděli, že s nimi bude nakládáno nemilosrdně. Často proto bojovali do „posledního vojáka či náboje“, neboť se na ně vztahoval „rozkaz o komisařích“ (*Kommissarbefehl*) vydaný již 6. června 1941, který nařizoval popravu všech zajatých politických komisařů Rudé armády a později byl také aplikován na všechny činitele sovětské administrativy a komunistické strany. Z asi 5,7 miliónu zajatých příslušníků sovětské armády jich, z různých důvodů, nepřežilo zajetí více než 3,3 miliónu.

Terčem zvláště brutálních, rasisticky motivovaných útoků, se stalo židovské obyvatelstvo okupovaných území. Ze zhruba 17 miliónů sovětských Židů se na územích okupovaných německou armádou ocitly asi 3 milióny. Masové vyhlazování jich přežilo jen velice málo. Ztráty židovského obyvatelstva byly tak velké, že ještě podle prvního poválečného sčítání obyvatelstva v roce 1959 žilo na Ukrajině jen 840 000 Židů, zatímco v roce 1939 to bylo plných 1,533 miliónu. Obdobné údaje pro Bělorusko činily 150 000 v roce 1959 proti 375 000 před válkou.

Celkem se pod německou správou dostalo podle různých údajů 55–65 miliónů sovětských občanů. Z nich bylo na 20 miliónů nasazeno na otrocké práce v okupovaných územích a další téměř 3 milióny odvezeny na nucené práce do Říše. Při sebemenších příležitostech, například po partyzánském přepadu, Němci uplatňovali brutální kolektivní represálie. Navíc německá správa okupovaných území z ekonomických důvodů nezrušila stávající kolchozy a nepřidělila půdu zpět jejich původním majitelům, kteří takový krok očekávali. Obyvatelstvo se tak rychle stavělo proti německé nadvládě.

Za války však předáci nebo část elity některých národů a národností SSSR spatřovali v Německu spojence a spojovali s ním naděje na obnovení nezávislosti. K nejdůležitějším skupinám tohoto typu náleželi především ukrajinští nacionalisté, kteří měli silné pozice zvláště na západní Ukrajině. Někteří z nich, například Banderova skupina, již před válkou spolupracovali s Němci. Nacionalisté získali zprvu i jisté možnosti šířit svůj vliv, mohli vydávat tiskoviny, zakládat divadla i zastávat místa v německé administrativě. Jejich ambicióznější snahy však německá správa v zárodku likvidovala. V roce 1942 tak bylo popraveno několik desítek stoupenců této ukrajinské politiky, jejichž plány byly v rozporu s německými. Nicméně ještě v roce 1943 vytvořili nacionalisté Ukrajinskou povstaleckou armádu (UPA), která měla koncem téhož roku na 40 000 vojáků. V květnu 1943 byla z ukrajinských dobrovolníků vytvořena i divize SS *Galicien*. Obdobná situace byla v pobaltských státech, v nichž se protisovětské citění ještě vyostřilo represáliemi a deportacemi po sovětské anexi v roce 1940. Na rozdíl od Ukrajiny zde místní lidé často zastávali vysoké funkce v německé správě. V jednotkách wehrmachtu a SS sloužilo v polovině roku 1944 po 60 000 Lotyšů a Estonců

a další v policejních praporech. V menším rozsahu se kolaborace rozvinula také v Bělorusku.

Německý postup v první fázi války posílil také nacionální aspirace neruských a neslovanských národů a národností na Krymu, v Zakavkazsku a v oblasti Kubáně, tedy krymských Tatarů, Kozáků, Kalmyků a dalších. Od počátku roku 1942 Němci ze zajatých muslimů, Arménů, Gruzínců aj. formovali *Ostlegionen*. Odhaduje se, že v nejrůznějších německých jednotkách sloužilo celkem 1–1,5 miliónu obyvatel Sovětského svazu. Po obratu ve válce v roce 1943 ustupovaly tyto jednotky spolu s německou armádou na západ, byly z větší části zničeny či zajaty Rudou armádou, popřípadě vydány Stalinovi západními spojenci.

Stalin se vždy obával kolaborace neruských národů s potenciálním nepřítelem. Proto bylo již ve 30. letech množství Poláků, Němců, Korejců deportováno do Střední Asie. Ke značným přesunům obyvatelstva došlo po zahájení války. Jen mezi červnem a říjnem 1941 byl přesídlen téměř 1 milión povolžských Němců, ale také příslušníků národů žijících v Pobaltí. Uvedené deportace měly preventivní charakter, ale ty, které následovaly po opětovném dobytí okupovaných území Rudou armádou, byly kolektivní odvetou. Celé národy, (Čečenci, Ingušové, Kalmykové, krymští Tataři a další) byly obviněny z kolaborace s Němci a vysídleny na Sibiř či do Střední Asie. Jen v období mezi říjnem 1943 a červnem 1944 postihly deportace na 1,5 miliónu lidí a v některých obdobích dosáhly takové intenzity, že narušovaly dodávky válečného materiálu na frontu. Například do první fáze transportu

Tab. 1 – Početní vývoj národnostních skupin deportovaných v rámci Sovětského svazu od konce 30. let (v tisících)

národ	stav 1939	počet úmrtí v průběhu prvních 5 let vyhnanství	početní stav ve vyhnanství k 1. 1. 1953	stav 1989
Korejci*	182	40 **	–	439
Němci	1 424	300	1 225	2 039
Čečenci	408	100	317	957
Inguši	92	23	83	237
Karačajevci	76	19	63	156
Balkaři	43	11	33	85
Krymští Tataři	191	42–88 ***	165	272
Meschetští Turci	115	15	49	208
Kalmyci	93	16	81	174
Kurdové	80	–	9	153

* Korejci byli deportováni již v roce 1937

** údaje jen pro první rok vyhnanství

*** první číslo je oficiální odhad, druhé je z krymskotatarských zdrojů

Zdroj: Rywkin, M., *Moscow's Lost Empire*, Armonk-London 1994, s. 60

Čečenců a Ingušů bylo nasazeno na 6 000 nákladních automobilů a pro tyto účely bylo posléze na více než měsíc staženo z dopravy na frontu přes 15 000 železničních vagonů. Jestliže vezmeme v úvahu i poválečné deportace, které proběhly zvláště v Pobaltí a na Ukrajině, pak v letech 1941–1948 bylo tímto způsobem přemístěno celkem asi 3,5 miliónu obyvatel Sovětského svazu.

Tab. 2 – Výdaje na zbrojení států Osy a Spojenců v letech 1940–1943 (v miliardách dolarů z roku 1944)

	1940	1941	1943
Státy Osy			
Německo	6,0	6,0	3,8
Japonsko	1,0	2,0	4,5
Itálie	0,75	1,0	–
celkem	7,75	9,0	18,3
Spojenci			
Velká Británie	3,5	6,5	11,1
SSSR	5,0	8,5	13,9
USA	1,5	4,5	37,5
celkem	10,0	19,5	62,5

Zdroj: Kennedy P., *Vzestup a pád velmocí. Ekonomické změny a vojenské konflikty v letech 1500–2000*, Praha 1996, s. 432

Během války nesl Sovětský svaz na svých bedrech hlavní tíhu bojů v Evropě a jeho zásadní přínos k porážce Německa byl neoddiskutovatelný. Válku vyhrál, avšak v roce 1945 byl zdevastovaným a vyčerpaným státem, oslabeným válečnými škodami i enormními výdaji na zbrojení. Vítězství bylo zapláceno i mimořádnými lidskými a materiálními ztrátami, jejichž odhady se liší, avšak většina z nich osciluje v rozpětí 25–28 miliónů lidí. Bližší představu může zprostředkovat skutečnost, že v roce 1939 měl Sovětský svaz 194,1 miliónu obyvatel. V roce 1950, přes přírůstek daný anexí pobaltských států, Podkarpatské Rusi, Besarábie (Moldávie), severní Bukoviny a východního Polska, měl dle odhadů jen 178,5 miliónu obyvatel. Především ztráty mužské složky populace způsobily těžké demografické disproporce a snížení natality jak za války, tak zvláště v dalších letech. Ještě v roce 1959 na 1 000 žen ve věku 35–44 let připadalo pouze 633 mužů a populační důsledky válečných ztrát dohasínají teprve v současnosti.

Během války byly zdevastovány rozsáhlé oblasti země. Sovětský svaz ztratil asi čtvrtinu předválečných výrobních kapacit, ale na okupovaných územích více než dvě třetiny. Prakticky celá západní část Ruska s Ukrajinou a Běloruskem a přilehlými oblastmi byla totálně zničena. Bez domova zů-

Tab. 3 – Počty obětí některých válčících států druhé světové války

	Celkové ztráty	Ztráty na frontě
SSSR	27 000 000	9 000 000
Čína	10 000 000	2 500 000
Německo	6 500 000	4 000 000
Polsko	6 000 000	200 000
Japonsko	2 500 000	1 500 000
Jugoslávie	1 700 000	300 000
Francie	650 000	200 000
Rumunsko	600 000	300 000
Řecko	560 000	10 000
Itálie	500 000	196 000
USA	405 000	399 000
Maďarsko	385 000	25 000
Velká Británie	375 000	300 000
Československo	265 000	5 000
Nizozemsko	250 000	5 000
Finsko	50 000	50 000
Albánie	více jak 28 000	28 000
Bulharsko	více jak 15 000	15 000

Zdroj: Encyklopedie moderní historie, Praha 1998, s. 126

stalo na 25 miliónu lidí. Rozvrácená byla doprava a spoje. Částečně či zcela zmizelo 1 710 měst a městeček a přes 70 000 vesnic, bez ohledu na evakuaci na počátku války bylo zničeno 32 000 průmyslových podniků, 62 000 km železnic, 16 000 lokomotiv atd. Z 11,6 miliónu koní, na vesnici stále nejdůležitější tažné síly, jich na okupovaných územích bylo přes 7 miliónů zabito nebo zrekvírováno německou armádou. Z původního počtu asi 23 miliónů kusů prasat jich zbyly pouhé 3 milióny. Zničeno bylo přes 137 000 traktorů, 49 000 kombajnů a k tomu všemu 40 000 nemocnic, 84 000 škol, od základních po vysoké, a výčet byl mohl pokračovat.

Spojenci a „spojenci“

Od konce 30. let vyvolávala německá politika postupné rozdělování států středovýchodní Evropy do dvou skupin, jejichž osudy se za druhé světové války vyvíjely odlišně. Zjednodušeně se dá říci, že v první skupině byly státy, které na straně Spojenců bojovaly proti mocnostem Osy (Polsko, Československo, Jugoslávie, Albánie a Řecko), ve druhé pak státy, které bojovaly na straně Osy proti Spojencům (Maďarsko, Chorvatsko, Rumunsko, Bulhar-

sko, Finsko). Situace však byla poněkud složitější v tom, že skoro každá země vstupovala do jednoho či druhého typu spojenečství za nestejných okolností a z nestejných důvodů a většinou také každá z těchto zemí měla z těchto důvodů ve zmíněných spojenečstvích specifické postavení. Tak například Finsko přímé spojenečství s Německem odmítalo, Polsko zase považovalo Sovětský svaz za nepřitele rovnocenného Německu a teprve od léta 1941, kdy se Moskva stala součástí protihitlerovské koalice, o něm polský exil mluví jako o „spojenci našich spojenců“. Satelitní země Osy však bez ohledu na formální postoj k Německu byly na konci války považovány za poražené státy.

Druhý problém spočívá v tom, že se od roku 1938 *de facto* začala rozpadat státní struktura střední a východní Evropy. Na stranu Osy se kromě existujících států přidávaly i části místních národních elit, které doufaly, že s cizí pomocí dosáhnou separátní státnosti s určitými teritoriálními zisky, a to většinou formou odtržení od mnohonárodního státu (Chorvati, Slováci), zatímco v protihitlerovské koalici byly zastoupeny spíše ty země, které se snažily obnovit svou státnost v předválečném teritoriálním stavu a vyloučit separatistická hnutí z účasti na poválečné politice. Pokud v těchto zemích působily „separatistické“ národy, byly ukončením války ušetřeny osudu poražených států (Chorvatsko, Slovensko), protože zůstaly integrální součástí území spojenečských států (Jugoslávie, Československo), avšak o to více se staly jejich ambice po válce prvkem, který se místní vlády rozhodly radikálně vykořenit. Jak v Sovětském svazu, tak v některých zemích střední a jihovýchodní Evropy vyvolávala válka analogické nacionální tendence a často velmi drastickým způsobem poznamenávala nedořešené problémy národnostního uspořádání meziválečného období.

Země bojující proti Ose

POLSKO

Polský osud za války předurčila německo-sovětská spolupráce, jejímž výsledkem bylo tzv. čtvrté dělení Polska na základě již zmíněného paktu Ribbentrop-Molotov z 23. srpna 1939 a německo-sovětské smlouvy o hranicích a přátelství z 28. září 1939. Jestliže Německo vyhlásilo Polsku válku za známých okolností, pak Polsko a Sovětský svaz nebyly formálně ve válečném stavu, ale neudržovaly ani diplomatické styky, přičemž sovětská strana interpretovala svou protipolskou akci jako ochranu Bělorusů a Ukrajinců, utlačovaných „panským“ polským státem. V souvislosti s obsazením východních polských oblastí po 17. září 1939 pak Moskva přestala uznávat Polsko jako suverénní stát.

Území okupovaná nacisty (49 % území a 60 % populace) byla na základě Hitlerových dekretů z 8. a 12. října 1939 rozdělena na část přímo začleněnou do Německa (*eingegliederte Territorien*) a na Generální gouvernement se sídlem v Krakově. Na územích okupovaných Sovětským svazem proběhla „lidová referenda“, následovaná 30. října 1939 sjednocením se sovětskou Ukrajinou a 1. listopadu 1939 s Běloruskem. Oblast Vilnjusu byla 29. října 1939 předána litevskému státu a o necelý rok později připojena spolu s celým Pobaltím k SSSR. Po anexi východopolských území bylo 29. listopadu 1939 přiděleno sovětské občanství všem lidem, kteří do 2. listopadu 1939 na inkriminovaných územích sídlili. Poté následovaly deportace a další formy přesunů populace z předválečných území s průvodním terorem proti polské elitě, v jejichž průběhu (od února 1940 do června 1941) se do SSSR dostal zhruba jeden milión lidí, z nichž na 300 000 zahynulo.

Mnohem horší však byla situace na územích ovládaných Němci, kde jen v průběhu záříjové válečné kampaně zahynulo zhruba 70 000 vojáků a 200 000 civilistů. Dalších 40 000 lidí se stalo obětí jednotek „zvláštního nasazení“, které šly za frontou a hlavně v Pomořanech a ve Velkopolsku likvidovaly místní polskou elitu. Po říjnových dekretech začaly deportace z inkorporovaných území jednak na nucené práce, jednak do Generálního gouvernementu, které v průběhu roku postihly kolem 900 000 lidí. Dalších asi 170 000 lidí bylo přesunuto z nejrůznějších vojenských důvodů a asi 110 000 lidí začala okupační správa vysídlovat z oblasti na jihovýchod od

Lublinu (*Zamojszczyzna*), kde se připravovala ukázková německá kolonizační akce. Německo-sovětské dohody předpokládaly i společný postup proti polskému odporu, který znamenal rozsáhlé vlny teroru v obou záborech. V jeho rámci popravily jednotky NKVD na jaře 1940 v oblasti Smolenska (Katyn) několik tisíc polských válečných zajatců. Německo-sovětská spolupráce skončila v létě 1941 nacistickou agresí proti SSSR. V německém záboru a na nově okupovaných územích poté došlo k další úpravě správních poměrů, jejichž platnost skončila až v létě 1944.

Od prvních měsíců války reprezentovala Polsko exilová vláda premiéra Władysława Sikorského, propojená od jara 1940 Úřadem vládního delegáta (*Delegatura Rządu na Kraj*) s podzemním hnutím odporu, které se od prosince 1939 vyvíjelo v rámci Svazu ozbrojeného boje (*Związek Walki Zbrojnej – ZWZ*), přejmenovaného 14. února 1942 na Zemskou armádu (*Armia Krajowa – AK*, též *ZWZ-AK*), v jejímž čele stál od června 1940 generál Stefan Rowecki (pseudonym Grot). Politické jádro exilu i podzemí tvořila „čtyřka“ politických stran (Polská socialistická strana, Národní strana, Lidová strana a Strana práce).

Polský exil však považoval Rusy a Němce za dva rovnocenné nepřátele. Teprve napadení Sovětského svazu Německem otevřelo cestu k normalizaci vztahů. Po britském zprostředkování byl 30. července 1941 uzavřen mezi polským exilem a Moskvou tzv. pakt Sikorski-Majskij, obnovující diplomatické styky. Pakt byl doplněn civilní smlouvou, která obsahovala sovětské ústupky v otázce občanství ve prospěch Poláků, a vojenskou smlouvou, podle níž došlo ke zřízení polské vojenské jednotky na sovětském území. Pakt však neobsahoval výslovné sovětské uznání předválečné polské hranice z roku 1921, což v exilu způsobilo rozkol. Polsko-sovětské vztahy se dále zhoršily v souvislosti s evakuací polských jednotek ze SSSR, po jejímž zahájení Moskva v dubnu 1942 podstatně omezila činnost polského velvyslanectví v Kujbyševě. Sovětský dekret ze 16. ledna 1943 pak vrátil otázku občanství Poláků, kteří v SSSR zůstali, znovu ke stavu z 29. listopadu 1939.

Výjezd ze SSSR odmítla malá skupina polských důstojníků, vedená podplukovníkem Zygmuntem Berlingem. Ve spolupráci s ním pak sovětské vedení zahájilo vytváření nové východní polské armády, jejímž základem se stala pěchotní divize *Tadeusze Kościuszka*, a v srpnu 1943 byl vybudován první armádní sbor. Tato polská armáda byla ve spojení se Svazem polských vlastenců (*Związek Patriotów Polskich – ZPP*), který byl novou politickou reprezentací Poláků v SSSR, jež vznikla 1. března 1943 pod předsednictvím polské spisovatelky Wandy Wasilewské, v té době již významné činitelky ve VKS(b). V jejím vedení dále působili Alfred Lampe, Roman Zambrowski, Stefan Jędrychowski, Włodzimierz Sokorski či Zygmunt Berling. Na rozdíl od polského exilu se Svaz polských vlastenců orientoval na spolupráci

Tab. 4 – Populace na územích okupovaných nacistickým Německem a Sovětským svazem (od září 1939 do července 1941, podle jazyka, v tisících)

okupovaná území stav k 1. 1. 1941	populace (tisíce)	jazyk						
		polština	němčina	hebrejščina jiddiš	ukrajinština rusínština	běloruština tzv. místní	ruština	jiné
území okupovaná Německem celkem	22 140	19 114	714	1 807	361	4	21	119
území připojená k Říši	10 568	9 221	653	528	4	1	11	96
Generální gouvernement	11 542	9 863	61	1 225	357	3	10	23
území zabraná Slovenskem	30	30						
území okupovaná Sovětským svazem celkem	13 199	5 274	89	1 109	4 529	1 923	134	141
Litva	537	371	1	71	0	14	17	63
Běloruská SSR	4 733	2 320	6	426	55	1 805	90	31
Ukrajinská SSR	7 929	2 583	82	612	4 474	104	27	47
Celkem	35 339	24 388	803	2 916	4 890	1 927	155	260

Zdroj: Eberhardt P, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XXw.* Warszawa 1996, s. 113

s Moskvou a uznával novou polskou východní hranici jako etnicky spravedlivou a politicky legitimní.

Ke konečné roztržce mezi Moskvou a exilovou vládou napomohla katynská aféra. V dubnu 1943 odkryli Němci v Katynském lese masové hroby popravených Poláků a informovali o svém nálezů světovou veřejnost. Polskou oficiální žádost o prošetření nálezů za účasti Mezinárodního Červeného kříže označila Moskva jako provokaci a důkaz polské spolupráce s nacisty a 25. dubna 1943 vypověděla diplomatické vztahy s polským exilem.

ČESKOSLOVENSKO

S jistotou, avšak nepříliš velkou nadsázkou se dá říci, že válečné (ale i poválečné) dějiny Československa začaly již v průběhu mnichovské krize na podzim 1938. V jejím důsledku došlo k postupnému rozpadu předválečné republiky na několik částí, z nichž každá žila svým vlastním politickým životem v závislosti na státu, kterému podléhala. Vzápětí po přijetí mnichovské dohody a polského ultimáta byly 1. října 1938 odstoupeny Německu a Polsku pohraniční regiony o rozloze 28 000 km², kde žilo přes 3 500 000 lidí, z toho zhruba 675 000 Čechů. O měsíc později, 2. listopadu 1938, připojilo 1. vídeňskou arbitráž Maďarsko ke svému území jižní část Podkarpatské Rusi a Slovenska včetně Užhorodu a Košic. Na tomto území o rozloze 11 927 km² žilo 600 000 Maďarů, 300 000 Slováků a 40 000 Rusínů.

Na slovenské části zbytku území Česko-Slovenska, jak se tzv. druhá československá republika oficiálně nazývala, byla již 6. října 1938 vyhlášena slovenská autonomie, podkarpatská autonomie pak 11. října 1938 (přijato zákonem Národního shromáždění z 19. listopadu 1938). O necelý půlrok později byl rozpad československého státu dokončen vytvořením Slovenského státu 14. března 1939, německou okupací českých zemí 15. března 1939 a vyhlášením protektorátu Čechy a Morava o den později (instrukci v tomto smyslu však vydal Hitler již 21. října 1938). Ve stejné době Maďarsko obsadilo i zbylou část Podkarpatské Rusi a přilehlé oblasti východního Slovenska. Československé území se tak na příštích sedm let rozpadlo na několik regionů s vlastním správním režimem, ekonomicko-sociálním vývojem, mentální zkušeností a návyky místního obyvatelstva.

Po podpisu mnichovské dohody československý prezident Edvard Beneš 5. října 1938 odstoupil a 22. října odletěl do Velké Británie. Do úřadu prezidenta nastoupil 30. listopadu 1938 Emil Hácha, novým premiérem se 1. prosince 1938 stal agrárník Rudolf Beran. Po zřízení protektorátu byl prvním říšským protektorem jmenován 18. března 1939 Konstantin von Neurath, jeho náměstkem se stal prvorepublikový sudetoněmecký politik Karl Hermann Frank.

Německá politika v protektorátu se zpočátku nevyznačovala extrémními

represe. Začínala v době, kdy ještě neprobíhala válka a Německo současně potřebovalo český průmyslový potenciál k vlastním vojenským účelům. Němčina byla zavedena jako druhý úřední jazyk a postupně se vytvářel německý dohled nad českou správou. V dubnu 1939 byla jmenována protektorátní vláda v čele s generálem Aloisem Eliášem, která se v souladu s instrukcemi londýnského exilu pokoušela proplouvat mezi německým dozorem, snahou nevystavit národ represím a současně se nezpronevěřovat národní cti, popřípadě udržovat kontakty jak s exilem, tak se vznikajícím odbojem. Tento postup se však stával iluzorním s počátkem druhé světové války a definitivním mezníkem se stalo jmenování Reinharda Heydricha, současně šéfa říšského bezpečnostního úřadu, zastupujícím říšským protektorem (Neurath byl poslán ze „zdravotních důvodů“ na dovolenou).

Heydrich tvrdě zakročil proti lavírující vládě, mimo jiné dal zatknout generála Eliáše, a začal v protektorátu uplatňovat politiku cukru a biče, kombinující sociální opatření vůči dělníkům a rolníkům se selektivním, avšak neúprosným terorem, což zanedlouho začalo omezovat schopnost odporu i organizovaného odboje. Ten se začal formovat v roce 1939 a zahrnul tři skupiny: Obrana národa sdružovala důstojníky československé armády, Politické ústředí stoupence prezidenta Beneše a Petiční výbor Věrní zůstaneme, členy sociální demokracie a představitele levicové inteligence. Tyto skupiny na počátku roku 1940 vytvořily Ústřední vedení odboje domácího (ÚVOD) jako vedoucí a koordinační orgán odboje. Mimo jeho strukturu zůstali komunisté, postavení mimo zákon v období druhé republiky a „ochuzení“ o slovenské soudruhy, kteří v důsledku definitivního rozpadu státu založili v únoru 1939 separátní Komunistickou stranu Slovenska (KSS), podobně na odtrženém území Podkarpatské Rusi vznikla ve stejné době Komunistická strana Zakarpatska. Vedení těchto tří komunistických stran však bylo nadále jednotné na úrovni KSČ, která si svůj název zachovala. Komunisté stáli mimo především proto, že v naprostém souladu se sovětskou politikou, která v této době dělala vše proto, aby se vyhnula válce s Německem, přijali sovětský výklad války jako střetu dvou imperialistických bloků a nakonec překousli jak podpis obou německo-sovětských paktů z přelomu léta a podzimu 1939, tak i fakt, že je rukama Gestapa vlastně likviduje spojenec jejich vlastního vzoru. Jak tento postup, tak i výpady proti Benešovi a exilu stály v cestě propojení s vojenským a občanským odbojem. V září 1941, po předchozí vlně stávek a sabotáží, jež následovaly po německém útoku na Sovětský svaz, vyhlásil Heydrich na několik měsíců stanné právo a zahájil systematickou likvidaci všech projevů odporu. Ve stejné době začaly i transporty židovského obyvatelstva z protektorátu do koncentračních táborů na polském území, v únoru 1942 pak bylo zřízeno terezínské ghetto. Atentát na Heydricha, který v květnu 1942 provedl výsadek z Londýna, represe ještě vystupňoval. Obnovení stanného práva, během nějž došlo

k popravám více jak 1 000 lidí, včetně generála Eliáše, či vypálení Lidic a Ležáků měly český národ definitivně zastrašit. Avšak zanedlouho došlo ke stalingradskému zlomu na východní frontě, který změnil nejen vojenskou, ale také politickou situaci.

Slovenská situace byla odlišná jednak tím, že Slovensko prošlo válkou v roli uměle vytvořeného satelitního státu, jednak tím, že tento stát, přes republikánskou formu ústavně deklarovanou 21. července 1939, měl dosti specifické vnitřní uspořádání, které kombinovalo principy korporativního státu, inspirované fašistickou Itálií či Portugalskem, a politického klerikalismu (odtud také přezdívka „farská republika“). Slovensko se podle smluv z března 1939 ocitlo pod německou „ochranou“, kterou zabezpečovali jak němečtí poradci, tak jednotky wehrmachtu na západním Slovensku. Slovenský stát byl v době svého vzniku uznán Maďarskem a Polskem, následovaly Itálie, Velká Británie, Francie a Sovětský svaz. Ve vnitřní i zahraniční politice vládnoucí Hlinkovy slovenské ľudové strany (HSLS), a tedy i Slovenského státu, se prosadila jednoznačně proněmecká orientace (prezident Jozef Tiso, premiér Vojtech Tuka aj.), která se od roku 1940 projevovala v hospodářské exploataci Slovenska, ale také v akceptování protizidovských represí. Na jaře 1942 pak začaly vyjíždět se souhlasem slovenské vlády a prezidenta první transporty do vyhlazovacích táborů. Slovensko bylo i vojenským spojencem nacistického Německa. Slovenské jednotky se na podzim 1939 zúčastnily tažení proti Polsku, a Slovensko tak mohlo připojit území ztracená roku 1938 (Spiš, Orava). Roku 1941 se slovenská armáda podílela na válce proti Sovětskému svazu (na východní frontu však šlo pouze 50 000 nepřítelů spolehlivých vojáků). V prosinci 1941 vyhlásilo Slovensko válku Velké Británii a USA.

Vývoj na Slovensku také ovlivnila stalingradská bitva, a to v tom smyslu, že se začalo rozvíjet místní hnutí odporu. Dezertovali slovenští vojáci na východní frontě, objevily se první partyzánské oddíly, které se od roku 1944 rozšiřovaly o sovětské partyzánské jednotky, pronikající na slovenské území. Část důstojnického sboru slovenské armády (Ján Golian) uvažovala dokonce o možnosti státního převratu a přistoupení Slovenska k protihitlerovské koalici. V prosinci 1943 pak z iniciativy protirežimních sil vznikla Slovenská národní rada (SNR), spojující vojenský, občanský i komunistický odboj. Jejím cílem bylo převzít moc, obnovit Československo a navrátit na Slovensko demokratické poměry. Vedle SNR působila také ilegální vojenská organizace Vojenské ústredie, vedená právě Golianem, kterého SNR na jaře 1944 uznala jako svého představitele. Jak se blížila fronta k slovenskému území, zvažovaly špičky odboje stále více možnost masivní protiněmecké vojenské akce, která by sovětské armádě umožnila rychlý průchod přes Slovensko dále na západ. Povstání propuklo v srpnu 1944, avšak jeho koordinace se sovětskou armádou selhala a povstalci byli německou armádou, kterou

na potlačení povstání povolala vláda, s velkými ztrátami vytlačeni do hor. Slovensko se zbavilo jak „luďáckého“ režimu, tak německé armády až po příchodu sovětských vojsk.

JUGOSLÁVIE

Napadení Jugoslávie nebylo původně v Hitlerových plánech na válečné tažení na Balkáně, ty zahrnovaly pouze Řecko. Německo by se v případě Jugoslávie bylo spokojilo s obdobným závislým postavením, jaké měly ostatní satelity Osy, Slovensko, Maďarsko, Rumunsko či Bulharsko. V tomto duchu vnutilo v březnu 1941 Jugoslávii spojeneckou smlouvu, podle níž přistoupila k Paktu tří. Tajnými protokoly této smlouvy se Jugoslávii dostalo dokonce výhodnějšího postavení než ostatním německým spojencům. Jugoslávii byla garantována územní celistvost, státy Osy se zavázaly, že nebudou požadovat průchod svých vojsk jugoslávským územím, a dokonce přislíbily Jugoslávii připojení oblasti kolem řecké Soluně. Avšak ihned po přistoupení Jugoslávie na stranu Osy vypukly zejména v Srbsku demonstrace a pouliční bouře proti novému spolenectví. Dne 27. března 1941 provedla skupina důstojníků státní převrat, který svrhl proněmeckou vládu premiéra Cvetkoviće a regenta prince Pavla. Nová vláda generála Simoviće vyhlásila králem nezletilého Petra, syna krále Alexandra, zavražděného roku 1934 chorvatskými ustašovci.

Tyto události zpochybnil nedávno uzavřený pakt, a přestože nová vláda vyhlásila ochotu pokračovat v přátelských vztazích s Německem, daly Berlínu najevo, že Jugoslávie je na rozdíl od Rumunská, Bulharska či Maďarska nespolehlivý partner. Hitler se rozhodl proti jugoslávským „nevděčnickům“ rázně zakročit a připravovanou operaci proti Řecku rozšířit i o Jugoslávii.

Útok států Osy proti oběma zemím začal 6. dubna 1941. Tažení proti Jugoslávii se zúčastnila i Itálie, po čtyřech dnech zasáhlo Maďarsko, pouze bulharské jednotky vstoupily do Makedonie až po jugoslávské kapitulaci. Jugoslávie napadená z mnoha stran nebyla pro německá vojska, která nesla hlavní tíhu bojů, vážnější překážkou. Německý útok byl veden ze severu i z východu (z Bulharska), italská armáda postupovala prakticky bez boje dalmatským pobřežím. Po dobytí Záhřebu a vyhlášení nezávislého ustašovského Chorvatska se nadto začaly rozpadat chorvatské oddíly jugoslávské armády, jež zbytky kapitulovaly 17. dubna 1941. Králi Petrovi se podařilo uprchnout letadlem do Řecka a odtud později do Londýna.

Po ukončení jugoslávského tažení vítězové ihned zavedli na obsazeném území „nový pořádek“. Některé oblasti Jugoslávie byly přímo připojeny k vítězným státům: Slovensko bylo rozděleno mezi Itálii, Německo a Maďarsko, stejně tak získalo Maďarsko Bačku, Itálie větší část dalmatského pobřeží a část Chorvatska, Bulharsko větší část Makedonie. Menší část Make-

donie a jižní část Kosova byly připojeny k Albánii, jež byla ovšem zcela pod italským vlivem. V těchto přímo anektovaných územích docházelo k masivní germanizaci, italizaci, resp. bulharizaci či albanizaci.

Zbytek Jugoslávie, s výjimkou Chorvatska, byl rozdělen na několik okupovaných oblastí. Banát zůstal pod přímou německou kontrolou, protože si ho nárokovalo Maďarsko i Rumunsko. Černá Hora byla okupována Itálií a Řím počítal později s vytvořením „nezávislé“ Černé Hory jako svého loutkového státu. Srbsko bylo zmenšeno zhruba do rozsahu z doby před balkánskými válkami z let 1912–1913 a zůstalo fakticky pod přímou vojenskou okupací, zejména německou, na jihu též bulharskou. Srbská „vláda národní spásy“ generála Nediće byla kontrolována Němci a její postavení mělo některé specifické rysy, nikoli nepodobné například prvním českým protektorátním vládám. Členové vlády se netajili věrností králi Petrovi a vláda sama udržovala úzké styky se srbským odbojem. Hlavním motivem účasti srbských politiků v této vládě byly obavy z německého předání moci srbským fašistům. S postupem času se však míra kolaborace zvětšovala a vláda se aktivně zapojila do likvidace odbojového hnutí.

Jedním z hlavních faktorů, který do budoucna komplikoval vztahy mezi národy Jugoslávie, bylo vyhlášení a existence Nezávislého státu Chorvatsko (*Nezavisna država Hrvatska* – NDH). Po dobytí Záhřebu v dubnu 1941 společně okupanti na chorvatský separatismus a navrhovali chorvatské politické reprezentaci uskutečnění jejích plánů pod německou patronací. Když tuto nabídku odmítli předáci Chorvatské rolnické strany, dostala šanci dosud okrajová, extrémně nacionalistická organizace Ustaša v čele s Ante Pavelićem. Nový stát měl navazovat na tradici středověkého Chorvatska, rozkládal se zhruba na 2/5 předválečné Jugoslávie, na území bývalé Chorvatské bánoviny a Bosny a Hercegoviny. V čele tohoto „křesťansko-korporativního státu“ stál jako „vůdce státu“ (*poglavnik*) sám Pavelić. Nový stát byl uznán ostatními státy Osy a chorvatská armáda se podílela i na německém tažení proti SSSR. V prosinci 1941 Chorvatsko rovněž formálně vyhlásilo válku Velké Británii a USA.

Ustašovská garnitura prokázala značnou neschopnost spravovat zemi efektivně a navíc bylo Chorvatsko od počátku vnímáno v bloku Osy jako italská država. Berlín dospěl v roce 1943 k přesvědčení, že Chorvati nejsou schopni situaci zvládnout a podřídil část chorvatského území své přímé kontrole včetně začlenění místní Domobrany do německé armády. Podobně reagovali Italové. Ustašovci se tak „vyznamenávali“ pouze brutálním budováním etnický čistého státu. Již v roce 1941 vyhnala chorvatská milice ze země zhruba 100 000 Srbů, dalších více než 200 000 Srbů nuceně konvertovalo k římskokatolickému vyznání a dalších více než 125 000 jich bylo povražděno. „Institucionálním“ ztělesněním tohoto teroru se stal koncentrační tábor Jasenovac, kde bylo brutálním způsobem ubito či utýráno několik

desítek tisíc Srbů, Židů a Romů. V muslimských oblastech si stejně brutálním způsobem vedly muslimské milice. Celkem za války zahynulo více než 300 000 chorvatských a bosenských Srbů (z toho asi 80 000 v partyzánské armádě), ustašovci dále zlikvidovali 40 000 Židů a 20 000 Romů. Ustašovský teror dosáhl takových rozměrů, že proti němu u Paveliče protestovali dokonce i Němci a Italové. Vymazávání Srbů vyvolalo nejprve jejich snahu o sebeobranu, posléze také odvetné akce proti Chorvatům a Muslimům, které sice nedosáhly ustašovských rozměrů, avšak byly, zvláště v případě četníků, natolik silné, že vyvolávaly zpětné averze a teror.

Tato situace se promítala i do jugoslávského hnutí odporu, které vedlo boj nejen proti italské a německé okupaci, ale také mezi sebou navzájem. Některé skupiny se nerozpakovaly dokonce přijímat pomoc od italských či německých jednotek a konflikt postupně získával charakter kruté občanské války. Rezistenci začali v Jugoslávii organizovat četníci, čili velkosrbsky orientovaná skupina kolem plukovníka Dragoljuba (Dražići) Mihailoviće, napojená na rojalistický exil v Londýně a podporovaná také britskou vládou. Když se však ukázalo, že četnické hnutí dává přednost válce s konkurenčními složkami odboje před bojem s Italy a Němci, Britové svou podporu stáhli a začali věnovat větší pozornost a přízeň rezistenci komunistické. Četníci tak postupně sklouzávali od odboje ke stále intenzivnější spolupráci s okupačními mocnostmi a na konci války byli v analogickém postavení jako ustašovci, byli kolaboranty.

Komunistická strana Jugoslávie (*Komunistička partija Jugoslavije* – KPJ) prodělala v meziválečném období pohnutý vývoj, poznamenaný tvrdou represí ze strany královského režimu, vnitřními spory a častými zásahy Kominterny. Na počátku druhé světové války však byla konsolidovaná a poměrně početnou stranou, která v polovině roku 1941 měla zhruba 12 000 členů a dalších 90 000 stoupců ve Svazu komunistické mládeže. K boji proti okupantům se komunisté začali připravovat bezprostředně po rozbití Jugoslávie. Již 7. července 1941 vypuklo z jejich podnětu povstání v Srbsku a týden nato v Černé Hoře. V dalších týdnech byly ustaveny partyzánské oddíly ve Slovinsku, Chorvatsku a Bosně a Hercegovině. Do konce roku bylo ve zbrani asi 60 000 partyzánů, vedených vojenským výborem, v jehož čele stanul Chorvat Josip Broz, který záhy začal používat pseudonym Tito. Těžištěm tohoto odboje se stalo hornaté Srbsko, kde se v září v oblasti Užice ustavil partyzánský stát, tzv. Užická republika. Rozmach komunistického hnutí odporu znepokojoval představitele předválečného režimu. Řada politiků z občanských stran se zapojila do italského a německého úsilí o potlačení povstání, které bylo na srbském území zlikvidováno na konci podzimu 1941 a Tito přesunul svou armádu do Bosny, která se pro další měsíce stala jeho základnou.

Ke komunistům, kteří na konci listopadu 1942 v Bihaci založili Antifašis-

tický výbor národního osvobození (*Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije* – AVNOJ), se přidala značná část mladé inteligence a řada představitelů předválečných politických stran. AVNOJ se postavila proti všem formám nacionalismu a šovinismu a prohlašovala, že Černohorcům, Makedoncům, Slovincům a dalším národnostem garantuje zrovnoprávnění se Srby a Chorvaty v národnostně spravedlivém, federativně uspořádaném jugoslávském státu. Podle instrukcí Kominterny z 22. června 1941 se komunisté drželi teze, že v dané době je hlavním úkolem osvobození země a nikoliv socialistická revoluce. Na konci listopadu 1943 měla Titem řízená Národně osvobozené armáda (*Narodno oslobodilačka armija Jugoslavije*) kolem 300 000 mužů a představovala sílu, které západní spojenci dali definitivně přednost před četnickým hnutím i královským exilem v Londýně. Na teheránské konferenci uznala Velká trojka Tita jako samostatného spojeneckého vrchního velitele.

ALBÁNIE

Albánie, jež se zrodila roku 1912 jako poslední nezávislý balkánský stát před první světovou válkou, byla nesporně nejzaostalejší zemí Evropy, v níž většina obyvatel žila v bídě a závislosti na konzervativních špičkách společnosti, které na severu tvořili kmenoví náčelníci a na jihu statkáři polofeudálního typu. V meziválečném období upadala Albánie do stále větší závislosti na Itálii, což 7. dubna 1939 vyvrcholilo okupací země italskou armádou a vytvořením personální unie obou zemí. Italská vláda se pokusila získat na svou stranu albánské veřejné mínění mimo jiné i podporou programu Velké Albánie, v jehož rámci byly po rozbití Jugoslávie v roce 1941 z jejího území k Albánii připojeny některé další etnicky albánské oblasti (části Kosova, Makedonie a Černé Hory).

Podobně jako v Jugoslávii i v Albánii byla okupace (italská, od roku 1943 německá) spojena s otevřenou občanskou válkou a mocenským nástupem komunistů, kteří pocházeli především z nepočetné místní inteligence. Vzhledem ke slabosti tohoto hnutí, zapříčiněné také úspěšnou snahou předválečného režimu vykořenit jej, byla však Komunistická strana Albánie (*Partisë Komunistë Shqipërisë*) založena teprve na podzim 1941. Tato strana o rok později iniciovala podle jugoslávského vzoru ustavení protifašistického Národně osvobozeného hnutí (*Lëvizja Nacional-Çlirimtare* – LNÇ), o něco později přejmenovaného na Národně osvobozenou frontu (*Fronti Nacional-Çlirimtar* – FNÇ). Oficiálně bylo vytvořeno na jednání ve středobálské vesnici Peza 16. září 1942. Zde také padlo rozhodnutí o vytváření národně osvobozených rad, jejichž činnost měla koordinovat sedmičlenná Generální národně osvobozená rada, ovládaná komunisty. Osvobozené hnutí komunisté sice otevřeli i jinak orientovaným vlastencům, nikdy

však nepřipustili, aby se stalo koalicí. Spolupracovali především s monarchisty v čele s Abazem Kupim, kteří se však roku 1943 odtrhli od komunisty ovládané fronty a založili vlastní organizaci *Legaliteti* (Zákonnost). Od roku 1942 Národně osvobozené armáda budovala i svou armádu, Národně osvobozené vojsko (*Ushtrija Nacional-Çlirimtare* – UNÇ), které se stalo poslušným nástrojem stranické politiky. Jeho jádro tvořila první úderná brigáda, která vznikla v létě 1943 pod velením Mehmeda Shehua, interbrigadisty ze Španělska.

Republikánsky orientovaní nacionalisté, pro které byla nepřijatelná spolupráce s komunisty, jež podezírali, že jsou nástrojem Moskvy, a především Srbů, si vytvořili vlastní uskupení *Balli Kombëtar* (Národní fronta). V programu této organizace byl nejen boj za demokracii, sociální spravedlnost a politickou pluralitu, ale i požadavek vytvoření Albánie v etnických hranicích. Organizace *Balli Kombëtar* byla poměrně silná v jižní části země a vedl ji Ali bej Këlcyra, bývalý odpůrce posledního krále Ahmeda Zogua.

Události války v letech 1943–1944 však zcela jasně nahrávaly komunistům. Rostoucí úloha Sovětského svazu v evropské válce i úspěchy komunistů v sousedních balkánských zemích posilovaly i albánské komunisty. Jejich vedení se dostávalo do stále větší závislosti na Komunistické straně Jugoslávie, která se považovala za jakéhosi tutora mladé albánské strany. Její představitelé stáli u zrodu strany v roce 1941, řídili v průběhu války její činnost a podle možností jí i fakticky pomáhali. Nepostupovali tak ovšem jen z čirého idealismu, nebo že by byli nezištní a řídili se principy proletářské solidarity, ale především proto, že chtěli v Albánii prosazovat vlastní mocenské zájmy. V zájmu jugoslávských komunistů nebylo prosazení koncepce albánské národního sjednocení, která by zpochybnila příslušnost Kosova k Jugoslávii. Naopak vítězství komunistů v Albánii by nepochybně posílilo prestiž Komunistické strany Jugoslávie a jejího vůdce a umožnilo by případnou realizaci federativních plánů, předpokládajících i přímé spojení Albánie s Jugoslávii.

Ne ve všem však byli jugoslávští učitelé úspěšní. Především se jim nepodařilo „uchránit“ albánské sousedy před „nacionalismem“. Komunisté bezvýhradně orientovaní na Jugoslávii tvořili stále jen menšinu, kterou vedl Koçi Xoxe. Početnější byli naopak „národně“ orientovaní komunisté, které jugoslávská strana označovala jako příslušníky „intelektuálního směru“. Jejich hlavním představitelem byl profesor Sejfulla Malëshova. Projugoslávské tendence však tehdy více či méně schvalovala a připouštěla většina vedení strany a tuto spolupráci stvrdili albánští komunisté na podzim 1944 vysláním dvou brigád do Kosova a jedné divize do Černé Hory. V Kosovu jugoslávská vláda využila Národně osvobozené vojsko k potlačení vzpoury místních Albánců proti Titovu režimu v zimě 1944–1945. Zmíněná vzpoura přiměla Bělehrad k zavedení vojenské správy v této oblasti v úno-

ru 1945. V Černé Hoře a podobně i na území Sandžaku a Bosny a Hercegoviny se vojáci 6. divize UNČ účastnili pronásledování německých vojsk až do dubna 1945.

ŘECKO

Podobně jako v Jugoslávii a Albánii proběhla za druhé světové války ostrá polarizace politických sil v okupovaném Řecku. Po vojenské porážce na jaře 1941 byla část řeckého území v Thrákii a Makedonii anektována Bulharskem a zbytek území okupován italskými a německými vojsky. Mussolini měl snad s Řeckem své vlastní plány, nicméně Hitler nepřipustil změnu státoprávního charakteru země. Ve srovnání s ostatními okupovanými oblastmi Balkánu se správní poměry v Řecku změnily nejméně a okupanty dosazený loutkový režim měl jistou míru samostatnosti.

Král i vláda se uchýlili do exilu pod ochranu Velké Británie a byli po určité dobu odkázáni na podporu malých zahraničních jednotek a na jen pomalu se rozvíjející odboj nepočtených rojalistů a prozápadně orientovaných politiků. Jako první začali organizovat odboj komunisté. Koncem září 1941 se z jejich iniciativy zformovala Národně osvobozená fronta (*Ethniko Apelevtherotiko Metopo* – EAM). Vedle Komunistické strany Řecka do ní vstoupilo několik dalších stran levicového zaměření, ale i liberálně orientovaní jednotlivci a osoby bez jakékoliv stranické příslušnosti. Jako ozbrojený nástroj EAM byla v prosinci 1941 vytvořena Řecká lidová osvobozená armáda (*Ellinikos Laikos Apelevtherotikos Stratos* – ELAS), která zahájila boj zprvu s italskou a po pádu Itálie v roce 1943 i s německou okupační armádou. ELAS pod vedením generála Stefanose Sarapise nikdy nenabyla tolik síly a vlivu jako Titova partyzánská armáda, přesto však dokázala okupantům a kolaborantům způsobit vážné potíže. Fungovala také jako faktor paralelně probíhající občanské války mezi komunisty a jejich domácími protivníky. Přestože komunisté v letech války příliš nezdůrazňovali doktrínu „třídního boje“ a socialistické revoluce a spíše vyzdvihovali momenty boje za národní osvobození, dostávali se do rozporu s pravicovou, respektive demokraticky orientovanou částí společnosti.

Komunisté, zejména jimi řízená EAM, také nebyli jediní konkrétní odpůrci okupačních režimů. Od roku 1942 se prosazovaly rovněž dvě probritsky a republikánsky orientované odbojové organizace, a to Národní republikánská řecká liga (*Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos* – EDES) a Národní a sociální osvobození (*Ethniki ke Kinoniki Apelevtherosi* – EKKA). První z nich se sice nedostala do podobné situace jako Mihailovičovi četníci v Jugoslávii (kolaborace), nicméně nebyla s to držet krok s narůstajícím vlivem EAM a jejího vojska ELAS. Velitelem ozbrojených oddílů EDES, které měly zhruba 10 000 mužů, byl plukovník Napoleon Zervas. Početně daleko

menší jednotky EKKA rozbili komunisté a část jejich příslušníků převedli do oddílů ELAS. Více jak dva milióny lidí byly tehdy členy jednotlivých organizací EAM a jen sama Komunistická strana Řecka měla 400 000 členů. Na jaře 1944 Národně osvobozená fronta fakticky kontrolovala tři čtvrtiny řeckého území a v dubnu organizovala volby do vlastního parlamentu, Národní rady. Již v březnu 1944 vznikl z iniciativy EAM Výbor národního osvobození, fakticky řecká prozatímní vláda, v které byl sice jen jeden komunist, zato řídil resort ministerstva vnitra.

Řecká levice však postrádala zahraniční spojence. V závěrečné fázi války jí sice určitou pomoc poskytoval Tito, důležité ovšem bylo, že podporu odmítl Sovětský svaz. Stalin se totiž v říjnu 1944 dohodl s Churchilllem, že SSSR se nebude plést do řeckých záležitostí výměnou za svou převahu v Bulharsku a Rumunsku. I proto se poválečné osudy Řecka vyvíjely odlišně od ostatních zemí východoevropského regionu.

Spojenci nacistického Německa

MAĎARSKO

Do druhé světové války vstoupilo Maďarsko po boku mocností Osy. Hlavním důvodem tohoto postupu byla snaha „napravit“ důsledky trianonské mírové smlouvy, čili do důsledku dotáhnout meziválečnou revizionistickou politiku a obnovit územní status quo z doby před rokem 1918. V prvních válečných letech zmíněné spojení plně uspokojovalo maďarské ambice. V období od mnichovské dohody přes obě vídeňské arbitráže až po německý útok na Jugoslávii získalo Maďarsko jižní Slovensko, Podkarpatskou Rus, severní a střední Sedmihradsko a oblast Bačky. Tím zdvojnásobilo svůj územní rozsah – a také získalo početné národnostní menšiny. Naplnění revizionistických požadavků však bylo současně příslovečným danajským darem, jelikož zachování územní expanze garantovala pouze úzká vojenská spolupráce s Třetí říší, která tímto způsobem držela Maďarsko v šachu a využívala si stále větší zapojení jeho vojenského potenciálu do německých válečných aktivit. To vyvrcholilo účastí maďarských jednotek na východní frontě, kde jich také většina zůstala (75 % z 200 000 vojáků). Stalingrad se stal jistým přelomem v maďarsko-německých vztazích, protože po něm byly zbytky maďarských vojenských sil staženy z Ruska a umístěny na hranicích s Rumunskem. Obě země, které do Stalingradu soupeřily o německou přízeň hlavně kvůli Sedmihradsku, poté svůj podíl na německé válce omezily pod záminkou, že se musí hlídat navzájem. Tento postoj změnil Maďarsko, jež sice bylo formálně ve válce jak se Sovětským svazem, tak se západními spojenci (od prosince 1941), ve fakticky neutralizovanou zemi, které její vy-

hýbavý postoj vůči Německu také dlouho umožňoval vyhnout se ničivým náletům anglo-amerického letectva. Zvláštní vnější postavení pak provázela na válečné poměry i poměrně kuriózní vnitřní situace, kdy na území Maďarska působily například polské organizace, spojené s londýnským exilem, a bezpečný úkryt tu relativně často posléze nacházeli také sestřelení spojenečtí letci.

Vnitropolitický vývoj určovalo konzervativní seskupení „nové pravice“, které pod patronací regenta Miklóse Horthyho sloužilo po většinu válečného období jako bariéra proti mocenským ambicím místních fašistů, i když ti výrazně posílili v květnových volbách roku 1939, kdy získali 674 000 hlasů a zvýšili parlamentní zastoupení ze 13 na 45 mandátů z 260. Tento režim také po určitou dobu chránil maďarské Židy před smrtí v nacistických vyhlazovacích táborech. To však neznamenalo, že by jejich postavení bylo bezpečné. Stávali se často objektem velmi brutálních pogromů a již od srpna 1941 podléhali legislativě, jejímž vzorem byly norimberské zákony. Navíc budapeštská vláda vydávala Německu Židy z nově anektovaných území, kteří nebyli maďarskými občany.

Stalingrad znamenal pro maďarskou politiku zásadní zlom, protože možnost sovětského postupu do střední Evropy spolu se spojenečtým nátlakem a hrozbami bombardování nutily Budapešť uvažovat o změně zahraniční orientace. Již od února 1943 se začaly vytvářet tajné kontakty mezi maďarským premiérem Miklósem von Kállayem a britskými diplomaty v Turecku, jejichž výsledkem byla na podzim téhož roku předběžná dohoda o kapitulaci v případě spojenecké invaze na Balkán. Naplnění této dohody však další vývoj válečných operací změnil, když západní spojenci rozhodli o otevření druhé fronty nikoli na Balkáně, ale ve Francii. Výsledkem tajných jednání tak zůstala jen zmíněná formalizace maďarské vojenské účasti na německé straně a skryté úvahy o změně zahraniční orientace Budapešti v případě německého kolapsu. Berlín byl o maďarských úmyslech informován a vnímal je s rostoucí nelibostí. Od listopadu 1943 proto začal připravovat plán vojenské intervence.

BULHARSKO

Bulharsko se stalo spojencem nacistického Německa kvůli své snaze revidovat výsledky nejen první světové, ale i druhé balkánské války. Ještě před německým balkánským tažením získalo v září 1940 s pomocí diplomatické podpory Berlína jižní Dobrudžu, anektovanou Rumunskem v roce 1913. V březnu 1941 přistoupilo k Paktu tří, v dubnu téhož roku se odmítlo zúčastnit tažení proti Jugoslávii a Řecku, avšak ochotně nabídlo své území pro vytvoření nástupiště k německé agresi a těžilo z výsledků války. Nicméně po anektování nových území v bývalé Jugoslávii a Řecku bylo Bulharsko te-

ritoriálně saturováno a Němci neměli žádný další prostředek k nátlaku na Sofii. Válečné Bulharsko si proto udrželo snad největší míru samostatnosti ze všech států pod německým vlivem. Pod nacistickým tlakem vyhlásilo síce v prosinci 1941 válku USA a Velké Británii, podpořit Hitlera ve válce proti SSSR však král Boris jednoznačně odmítl. Osobně velmi pesimistický Boris se nenechal oslnit německými úspěchy prvních válečných let a byl rozhodnut neopakovat bulharskou chybu z 1. světové války.

Tato situace nebyla Berlínu milá, ale nacisté se neodvážili otevřeně podporovat fašistickou opozici proti Borisově autoritativní vládě. Zkušenost z Chorvatska byla proti takovému řešení. Tak jako tak hrálo Bulharsko důležitou roli v nacistickém válečném plánování. Drželo velkou okupační armádu v Makedonii, jižním Srbsku a západní Thrákii. Početné vojenské síly udržovalo proti váhavému neutrálnímu Turecku. V zájmu udržení klidu v oblasti a možnosti její exploatace spolkl Berlín i to, že bulharská vláda odmítla přijmout na svém území „konečné řešení židovské otázky“, i když Židé z anektovaných území do vyhlazovacích táborů deportováni byli.

Přes nepopiratelné úspěchy bulharské zahraniční politiky v letech 1940–1941, kdy Sofie připojila rozsáhlá území, aniž vstoupila do války, ne všichni v Bulharsku souhlasili s tím, že se země stala hitlerovským satelitem. Část představitelů občanských stran a sociální demokraté se orientovali na západní velmoci, komunisté pochopitelně na Sovětský svaz. Opozice proti vládě a spojení s Německem zesílila s německými neúspěchy na východní frontě, zvláště pak poté co západní spojenci zahájili v létě 1943 bombardování bulharských železničních tratí a průmyslových center, a zejména po Borisově náhlé smrti v srpnu 1943. Řada Bulharů totiž očekávala, že král zpretrhá svazky s Německem, jakmile nastane vhodná příležitost. Regentská rada, která vládla za nezletilého následníka trůnu Simeona, však jmenovala vládu loajální k Německu.

Již v létě 1942 iniciovali bulharští komunisté vytvoření antifašistické Vlastenecké fronty (*Otečestven front*), na jejíž program v dalších letech přistoupili i předáci zemědělského svazu, sociální demokracie, demokratické a liberální strany a zástupci vojenské organizace *Zveno*. Část demokratických politiků orientovaných na Západ však stále tuto spolupráci odmítala v obavě z poválečného vývoje zaměřeného příliš doleva. Po roce 1943 vliv Vlastenecké fronty vzrostl.

V Bulharsku rovněž vznikly partyzánské oddíly, i když jejich aktivita nebyla srovnatelná s masovým hnutím v Jugoslávii, Řecku a Albánii (v těchto zemích byla i jiná situace, šlo o země okupované, zatímco v Bulharsku probíhal boj zaměřený proti vlastní vládě). Ke konci války bylo v Bulharsku necelých 20 000 partyzánů, kteří v létě 1944 dokázali zaměstnat nejen velkou část bulharské armády, ale i několik německých divizí. Teprve od června 1944 začala nová bulharská vláda Ivana Bagrjanova připravovat vystoupení

z války, a dokonce se i pokoušela jednat s Vlasteneckou frontou. To však bylo již příliš pozdě. Za situace, kdy se koncem srpna sovětská vojska přiblížila k hranicím Bulharska, komunisté vyjednávat nepotřebovali.

RUMUNSKO

Vývoj rumunské politiky během války byl poněkud odlišný od ostatních zemí v regionu. Meziválečné Rumunsko patřilo k nejvýznamnějším balkánským exponentům udržení versailleského systému, zejména z hlediska možné revizionistické politiky Maďarska a svým způsobem i Sovětského svazu. Mnichov, který demonstroval neochotu západních států postavit se za své spojence, dovedl rumunskou vládu k přesvědčení, že orientace zahraniční politiky zaměřená výhradně na Francii a jí podporované regionální paktů (Malá dohody, Balkánská dohoda) je již neadekvátní situaci. Rumunsko tak postupně šlo do „německého tábora“, obzvláště když již bylo od poloviny 30. let na Německu i ekonomicky závislé. Cesta to však nebyla rozhodně přímočará a ani západní státy nechtěly své pozice vyklidit bez boje. V diplomatické „bitvě o Balkán“ daly Francie a Velká Británie v dubnu 1939 Rumunsku a Řecku jednostranně své garance. Jejich praktická hodnota se však ukázala po porážce Polska v září 1939 a Francie v červnu 1940 jako mizivá.

Ale ani Berlín, byť pro něj bylo Rumunsko ekonomicky nesmírně zajímavé především z hlediska svého ropného bohatství, nemohl s ohledem na současné spojence poskytnout Bukurešti bezvýhradnou podporu. V červnu 1940 vyzval Sovětský svaz Rumunsko ultimativně k odstoupení Besarábie a severní Bukoviny a Hitler nebyl v tomto okamžiku ještě ochoten ke konfrontaci se svým partnerem z roku 1939. (Podle tajného dodatku paktu Ribbentrop-Molotov příslušela Besarábie, kterou Rumunsko anektovalo roku 1918, do sovětské sféry vlivu.) Se svými nároky vystoupilo ihned též Bulharsko a Maďarsko. Když rumunský král Carol II. viděl naprostou neúčinnost západních garancí, apeloval s prosbou o pomoc na mocnosti Osy.

Ty však ve snaze neodradit si ani jeden z dotčených států vystoupily jako „neustranný“ arbitr. 2. vídeňská arbitráž z 30. srpna 1940 přisoudila 2/5 rumunského Sedmihradsku s 2 milióny obyvatel Maďarsku. (Tento „kompromis“ ovšem maďarskou vládu neuspokojil, neboť požadovala Sedmihradsko celé, v hranicích před rokem 1914). V září 1940 se pak muselo Rumunsko vzdát i jižní Dobružde ve prospěch Bulharska.

Nespokojenost s územními ztrátami vedla 6. září 1940 ke státnímu převratu, svržení krále Carola a povolání jeho syna Michala na trůn. Faktickým vládcem země se však stal generál Antonescu podporovaný fašizující Železnou gardou. Jeho politická koncepce spočívala ve stabilizaci situace a nastolení „řádu“, byla však zcela neslučitelná s programem předáků Železné gar-

dy, který počítal s dalekosáhlými změnami společenských a ekonomických struktur. Napětí mezi oběma silami vyvrcholilo v lednu 1941, kdy se Železná garda pokusila o puč. Za podpory armády jej Antonescu rozdrtil a Železná garda přestala jako významná politická síla existovat. Další tři a půl roku vládl generál Antonescu jako vojenský diktátor.

Antoneskova zahraniční politika byla založena na spojenectví s Němcem, které podle něj mělo ve válce zvítězit. V listopadu 1940 Rumunsko jako první balkánský stát přistoupilo k Paktu tří a záhy na jeho území vstoupila německá vojska. Na rozdíl od Sofie však Bukurešť byla ochotná zapojit se do války proti Sovětskému svazu kvůli šanci na znovupřipojení Besarábie. Kampaň za dobytí „ztracených území na východě“ schvalovala prakticky celá rumunská veřejnost včetně demokratické opozice proti Antoneskovu režimu. K rozčarování demokratů se však rumunská armáda nezastavila na Dněstru, který tvořil přirozenou hranici státu před sovětskou anexí Besarábie, ale pokračovala do sovětského vnitrozemí. Vytvoření nové rumunské provincie mezi Dněstrem a Bugem, Transnistrie s centrem v Oděse, nevyvolalo v zemi přílišné nadšení, obzvláště s růstem ztrát rumunských jednotek na sovětské frontě (celkem okolo 300 000 padlých). Po Stalingradu, kde byla zničena většina rumunských jednotek, bylo i Antoneskovi jasné, že Německo již válku nevyhraje, a pokoušel se proto najít východisko v jednání se západními spojenci o separátní mír.

Společným cílem Antoneska i demokratické opozice, vedené předákem národní rolnické strany Ionem Maniu, byla kapitulace do rukou západních spojenců, čímž by se Rumunsko mohlo vyhnout okupaci Rudou armádou. Výsledkem složitých jednání z roku 1944 byl však pravý opak a Rumuni museli nakonec jednat se Sovětským svazem přímo. V dubnu 1944, kdy Rudá armáda již dosáhla východních rumunských hranic, britská vláda, obávající se možného posílení sovětského vlivu v jihovýchodní Evropě včetně Řecka, navrhla Moskvě jednání o vymezení „sfér vlivu“ obou velmocí na Balkáně.

V polovině května vyslovila sovětská vláda souhlas s návrhem, aby Moskva považovala dočasně za svou zájmovou oblast Rumunsko výměnou za převažující britský vliv v Řecku. Stalin tak měl vůči Rumunsku volné ruce. Zprvu se pokusil o dohodu se šéfem rumunské vlády generálem Antoneskem, kterému nabídl poměrně příznivé podmínky příměří. Diktátor však odmítl. A s přijetím podmínek, mezi které patřilo navrácení Besarábie a severní Bukoviny Sovětskému svazu, váhala i opozice. Když se však Antonescu rozhodl zůstat věrný Německu až do konce, opoziční Národní demokratický blok (*Blocul Național Democrat*), tajně vytvořený v červnu 1944 představiteli dvou největších předválečných rumunských stran, caranistické (národní rolnické) a liberální, a doplněný i zástupci sociálních demokratů a komunistů, se v červenci 1944 dohodl s rumunskou generalitou a představiteli královského dvora na přípravě převratu.

Komunisté do té doby hráli v rumunské politice i odboji mizivou roli. Komunistická strana Rumunska působila od roku 1924 v ilegalitě a po celé meziválečné období byla spíše sektou, zmítanou vnitřními rozpory. V jejím čele se střídali Kominternou dosazení cizinci. Za války vedl nepočetné komunisty v Sedmihradsku Ștefan Foriș a známý bukurešťský právník Lucrețiu Pătrășcanu, který měl dobré osobní kontakty na ostatní opoziční uskupení. Komunistický „odboj“ se jinak omezil na občasné vydávání letáků a nečetné sabotáže, vycházející většinou z iniciativy jednotlivců. Malé partyzánské oddíly, jež v průběhu války vznikly v Moldavsku a Bukovině, byly spíše diverzními sovětskými oddíly v nepřátelském týlu a zanikly, jak se k nim přiblížila fronta.

FINSKO

Do druhé světové války vstoupilo Finsko několik týdnů po jejím zahájení konfliktem se Sovětským svazem. Finsko samotné žádnou hrozbu pro Sovětský svaz samozřejmě nepředstavovalo, ale Moskva se obávala, že by se mohlo stát případným spojence Německa. Z hranice mezi oběma státy byl Leningrad, mateřské město sovětské revoluce, vzdálen asi 30 kilometrů, tedy již v dosahu dělostřelectva. Moskva se proto již od jara 1938 velmi výrazně snažila dojednat s Helsinkami určitou spolupráci, získat garance, které by ji pojistily proti Německu, popřípadě uzavřít vojenské spojení. Pro finskou politiku, která se striktně držela obhajoby neutrálního postavení, byly tyto požadavky nepřijatelné. Lépe řečeno, nepřijatelný byl způsob, kterým mělo docházet k jejich uskutečňování: fakticky by neutralitu narušoval. Po uzavření německo-sovětského paktu o neútočení, v jehož důsledku se Finsko dostalo do sovětské sféry vlivu, se Moskva ještě více snažila dosáhnout svého. Požadovala na Finsku pronájem strategicky významného poloostrova Hanko při vjezdu do Finského zálivu a odstoupení dalších oblastí Finského zálivu a Karélie, které považovala za nutné pro sovětskou bezpečnost. Finsko mělo obdržet výměnou území v jiném úseku společné hranice. Finská vláda však i tuto možnost odmítla.

Když nemohl dosáhnout uspokojení svých požadavků diplomatickou cestou, obvinil Sovětský svaz 26. listopadu 1939 (pod záminkou napadení svých jednotek u pohraniční vesnice Mainila) Finsko z agrese a 30. listopadu 1939 překročila sovětská vojska bez vypovězení války hranici. Začala tak tzv. zimní válka, o které sovětské vedení předpokládalo, že bude jednoduchou záležitostí. Rovněž sovětská generalita počítala s rychlou a úspěšnou invazí. Za tímto účelem také Sověti vytvořili loutkovou vládu, tzv. lidovou vládu v karelském Terijoki, vedenou finským komunistou Otto Kuusinenem. Po odmítnutí dalšího vyjednávání s legální finskou vládou v Helsinkách pak uzavřela sovětská vláda s vládou v Terijoki smlouvu o vzájemné pomoci.

Sovětská armáda tak neměla vystupovat jako agresor, ale jako spojenec finského lidu proti utlačovatelské vládě.

Finský lid však bojoval pod velením maršála Mannerheima proti svým „osvoboditelům“ tak urputným způsobem, že se kampaň protáhla na několik měsíců a přinesla sovětské straně vysoké ztráty. Sovětská převaha byla však natolik zřejmá, že válka byla uzavřena mírovou smlouvou z 12. března 1940, kterou Sovětský svaz získal požadovaná území: jihovýchodní pohraničí (Karelskou šíjí s Viipurí – Vyborgem), ostrovy ve Finském zálivu, oblast Salla na severovýchodě a pronájem poloostrova Hanko na 30 let. Ve chvíli, kdy legální finská vláda přistoupila na sovětské požadavky, Moskva okamžitě hodila přes palubu „lidovou vládu“. Jednak ji už nepotřebovala, jednak ji tato vláda zklamala: ze slibů finských komunistů, jak finský lid povstane, podpoří sovětskou válečnou kampaň a svrhne vládu, nic nebylo. Stalin od té doby zaujímal k finským komunistům dosti rezervovaný postoj.

Od podpisu smlouvy žilo Finsko, sice samostatné, avšak mezinárodně izolované, ve stínu sovětského vlivu, který začalo vyvažovat sílí orientací na Berlín. Finsko se zapojilo do německých příprav útoku proti Sovětskému svazu a v červnu 1941 též vstoupilo do války, i když ji formálně vyhlásilo teprve 25. června 1941 v reakci na sovětské bombardování některých finských měst. Hitler sice vyhlášoval, že Finsko bojuje *im Bunde* s Německem proti Sovětskému svazu, avšak Finové konflikt mnohem více chápali jednak jako prodloužení a kompenzaci zimní války, jednak jako jedinou možnost, jak se vyhnout zničujícímu boji na dvou frontách. Z tohoto výkladu pak také povstal název finsko-sovětské války v letech 1941–1944 jako „pokračovací“ války. Poté co obsadila území zabraná Sovětským svazem v březnu 1940 a postoupila do karelského vnitrozemí, finská armáda stabilizovala frontu a odmítla vyhovět německému požadavku, aby spolu s jednotkami wehrmachtu zaútočila na Leningrad. Ani tento „obežřetný“ postoj nic nezměnil na tom, že Finsko stálo v roce 1945 mezi poraženými spojenci Německa.

Konec války – bod nula?

Od prvních měsíců roku 1944 začala sovětská vojska vstupovat na území států středovýchodní Evropy a v létě 1944 byla již v Bulharsku, Maďarsku a Rumunsku, čili na území bývalých spojenců Osy. Rudá armáda však pronikla také do Polska a na podzim 1944 i do Československa. V první skupině zemí působila jako armáda okupační, ve druhých jako spojenecká, osvobozecká, všude ale sledující základní cíl: převzetí kontroly nad situací s pomocí místních komunistických stran. V Jugoslávii (s výjimkou severní části Srbska) a Albánii sice nebyla sovětská armáda fyzicky přítomná, ale již předtím se tu komunisté prosadili v krvavé občanské válce. Naopak v Řecku

místní komunisté bojovali o moc s rojalisty, kteří je nejprve s podporou Velké Británie a pak i USA porazili, i když především proto, že Stalin ponechal Řecko na základě tzv. procentové dohody západním spojencům. Specifická situace vznikla ve Finsku, kde Moskva dozírala na místní vývoj prostřednictvím Spojenecké kontrolní komise, ale finské území neokupovala a komunisty využívala pouze jako protiváhu vůči dalším politickým stranám a pojištění své monopolní pozice.

Vytváření sovětské dominance ve středovýchodní Evropě i přilehlém Finsku a Řecku probíhalo srovnatelným způsobem, konkrétní postupy se stát od státu lišily spíše svou intenzitou než podstatou. Z vnějších faktorů hrála podstatnou roli fyzická přítomnost sovětské armády, ať již v podobě okupační nebo osvoboditelské síly (v některých případech, především v Polsku, bylo obtížné tyto dvě funkce odlišit), nebo sovětská schopnost a možnost fyzickou vojenskou přítomnost vytvořit a použít, nebo jí alespoň pohrozit (Finsko, Československo). V případě Jugoslávie působil tento faktor nejprve dodávkami zbraní pro Titovu armádu ke konci války a potom prostřednictvím diplomatické podpory jugoslávské vlády v čele s Titem. Právě sovětská diplomacie a vojenské renomé Sovětského svazu představovaly další důležitý faktor vývoje v Evropě, rozpadající se na dva světy. Tam, kde byl sovětský faktor jako celek slabý, komunisté vedli marný boj o moc (Francie a Itálie) nebo, se sovětským souhlasem, byli poraženi i přes svou počáteční převahu (Řecko). Tam, kde byl sovětský zájem zajištěn loajalitou nekomunistických stran, se komunisté bez ohledu na svou vstupní pozici nakonec neprosadili jako politický hegemon (Finsko).

Jako vnitřní faktor se obvykle charakterizuje místní dispozice či indispozice k vytváření komunistického systému, ať se tím již myslí mocenská pozice komunistů ke konci války nebo obecná popularita modelu komunismu jako léku na starší strukturální a politické problémy, které válka zvýraznila. S jistou nadsázkou je totiž možné prohlásit, že všechny země střední a východní Evropy, ať už stály na kterékoli straně, byly za druhé světové války „poraženy“. Spojenecké státy na jejím počátku jako oběti agrese Osy, satelity Německa a Itálie na jejím konci v důsledku špatně zvoleného spojení. Faktor porážky sehrál v těchto zemích významnou roli, protože se všude hledali její viníci a analyzovaly se její příčiny, všude působila snaha se od těchto příčin distancovat. Radikalismus v přítomnosti jako důsledek revizionismu vůči minulosti vytvářel prostor, v němž se jako jedna z možných variant zachytil a výrazně působil také komunismus.

Značnou roli však také hrál stav, především hospodářský, ve kterém se země středovýchodní Evropy vynořily z války v roce 1945. Bez ohledu na své postavení ve velmocenské skládance představovaly tyto státy vítaný zdroj materiální i lidské síly, kterou především Německo, ale také Itálie využívaly pro své válečné úsilí, ať již na frontě nebo pro pracovní účely.

Tab. 5 – Zahraniční dělníci v Německu z jednotlivých ovládaných či spojeneckých zemí (prosinec 1943)

Polsko (Generální gouvernement)	1 100 000
Polsko (inkorporovaná území)	150 000
Protectorát	285 000
Slovensko	100 000
Chorvatsko a Slovinsko	70 000
Srbsko	50 000
Maďarsko	30 000
Bulharsko	15 000
Rumunsko	10 000
Celkem	1 810 000

Zdroj: Radice E. A., *Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony*, in: *Communist Power in Europe*, London and Basingstoke 1977, s. 7

V důsledku spojenecké blokády měly země Osy ztížený přístup k surovinovým zdrojům, především k ropě jako zdroji pohonných hmot, což jen částečně kompenzovala syntetická produkce a rumunská ropná pole a rafinérie v Ploiești. Také přísun potravin do značné míry závisel na státech v dosahu Osy, která odtud čerpala zemědělskou produkci jak pro jednotky wehrmachtu na jejich území, tak pro dovoz do Říše.

Hospodářská exploatace území ovládaného Osou si vyžádala také zavedení nového systému finančních vztahů, ať šlo již o platby okupačních nákladů, válečné daně či přebírání zahraničních společností.

Tab. 6 – Dovoz obilí do Třetí říše (Německo, Rakousko, Sudety) ze středovýchodní Evropy včetně místní spotřeby německých vojenských sil (údaje jsou v tisících tun a týkají se území v hranicích z uvedené doby)

	1939–1940	1940–1941	1941–1942	1942–1943	1943–1944
Protectorát	53	125	26	188	182
Slovensko	129	10	3	5	b. d.
Generální gouvernement	1	55	51	633	459
západní Polsko	9	272	651	692	775
Jugoslávie	189	46	195	118	150
Maďarsko	317	55	236	120	375
Rumunsko	610	371	53	b. d.	100
Bulharsko	108	49	7	32	b. d.

Zdroj: Radice E. A., *Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony*, in: *Communist Power in Europe*, London and Basingstoke 1977, s. 11

Tab. 7 – Finanční exploatace území okupovaných nebo kontrolovaných nacistickým Německem

území	období	celková částka v miliónech říš- ských marek	přepočten na hlavu v USD
Protektorát Čechy a Morava	03. 1939 – 04. 1945	15 760	850
Slovensko	03. 1939 – 04. 1945	500	75
Generální gouvernement	01. 1940 – 12. 1944	5 100	170*
Srbsko	04. 1941 – 12. 1944	3 600	375
Chorvatsko	04. 1941 – 12. 1944	1 175	67**
Maďarsko	04. 1941 – 12. 1944	3 000	80
Rumunsko	04. 1941 – 12. 1944	2 000	50
Bulharsko	04. 1941 – 12. 1944	900	50
Albánie	03. 1939 – 07. 1943	-300	-120***

* údaje neznámy, částky označují pouze výši válečné daně, která je u ostatních zemí zahrnuta

** Chorvatsko platilo okupační náklady naplň Německu a Itálii

*** záporné hodnoty jdou na vrub rozsáhlého italského exportu

Zdroj: Radice E. A., *Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony*, in: *Communist Power in Europe*, London and Basingstoke 1977, s. 9

Zapojení středovýchodní Evropy do německých válečných aktivit spolu s přímými válečnými škodami znamenalo razantní zásah do národních ekonomik zemí tohoto regionu a celkový pokles jejich výrobního potenciálu ve všech oblastech.

Zmíněná data je nutné brát v úvahu nejen proto, že ilustrují rozsah

Tab. 8 – Sektorový index za rok 1945 (1943 = 100)

země	ropa	uhlí	ocel	energie
Československo	-	46	37	67
Polsko	-	22	20	-
Maďarsko	78	52	17	38
Rumunsko	88	69	35	80
Jugoslávie	-	46	26	75
Bulharsko	-	63	-	119
Albánie	24	-	-	-

Zdroj: Radice E. A., *Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony*, in: *Communist Power in Europe*, London and Basingstoke 1977, s. 18

a hloubku exploatace zemí středovýchodní Evropy za války, ale také dávají jistý obraz problémů, které před těmito zeměmi stály na konci války, kdy se formulovaly principy jejich poválečné rekonstrukce.

CESTY K MOCI (1945 1953)

MEZINÁRODNÍ VZTAHY: OD SPOLUPRÁCE KE KONFRONTACI

Diplomacie na konci války

Bez ohledu na vyčerpání, které způsobila Sovětskému svazu válka, lépe řečeno právě proto, se Moskva snažila zajistit si „plody vítězství“. Stalin usiloval nejen o britské a americké uznání anexe rozsáhlých území z let 1939–1940, tedy z doby, kdy byl ještě Hitlerovým spojencem, ale také o potvrzení dominantní role Sovětského svazu ve státech střední a jihovýchodní Evropy. Pozdější postup sovětské armády na západ výrazně posílil vyjednávací pozice Sovětského svazu, který uvedené země plně kontroloval a bez ohledu na západní spojence v nich mohl uskutečňovat vlastní politiku.

O poválečném uspořádání světa jednaly ještě během války konference Velké trojky, kterou tvořili nejvyšší představitelé hlavních válčících států protihitlerovské koalice: generální tajemník ÚV Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) a předseda vlády SSSR Josif Vissarionovič Stalin, prezident USA Franklin Delano Roosevelt a předseda vlády Velké Británie Winston Spencer Churchill. První konference Velké trojky se konala ve dnech 28. listopadu – 1. prosince 1943 v iránském Teheránu. Kromě projednání další strategie vedení války dostal Stalin od svých partnerů souhlas se změnou hranic Polska. Sovětský svaz si měl podržet tu část polského území, kterou obsadil na základě německo-sovětského paktu z 23. srpna 1939, Polsku však příslušela kompenzace z německého území na západě a u Baltského moře. Stalin na oplátku vyšel vstříc Rooseveltově snu o „novém světovém řádu“ a souhlasil s vytvořením celosvětové univerzální organizace, pozdější Organizace spojených národů (OSN), která měla zajišťovat mír. Přislíbil mu také, že Sovětský svaz po porážce Německa vstoupí do války i proti Japonsku.

Rok 1944 byl rokem těžkých a vítězných tažení Rudé armády. Nejkratší cesta na Berlín sice vedla přes Polsko, Stalin však část armády odklonil na Balkánský poloostrov a obsadil Rumunsko, Bulharsko, Maďarsko a částečně

také Jugoslávii. Operace na Balkáně sledovaly kromě vojenských také politické cíle, protože sovětská vojenská přítomnost umožňovala Stalinovi ovlivňovat další vývoj v této oblasti a byla výhodná při jednání se spojenci. Zvláště to platilo v těch případech, kdy se jednalo o poražené země, bývalé spojence Německa. Tažení sovětské armády na Balkán a existence silného komunistického odbojového hnutí v Jugoslávii a Řecku přiměly W. Churchilla k říjnové návštěvě Moskvy, kde navrhl Stalinovi rozdělení sfér vlivu na poloostrově. Uzavřená procentová dohoda dávala Sovětskému svazu rozho-

Velká trojka (Stalin, Roosevelt, Churchill) v Teheránu v roce 1943

dující vliv ve všech balkánských státech s výjimkou Řecka, Maďarska a Jugoslávie. Řecko bylo „vyhrazeno“ pro Británii, v Maďarsku a Jugoslávii měl být vzájemný poměr vlivu obou států stejný, v Jugoslávii měl navíc silné pozice komunistický odboj.

Tzv. procentová dohoda mezi Churchillem a Stalinem bývá často přeceňována či neadekvátně hodnocena jako počátek rozdělení Balkánu a jeho komunistizace. Je nutné podotknout, že sféry vlivu navrhované britským premiérem a akceptované sovětským vůdcem byly mnohem více chápány jako bezpečnostní zóny (podobně jako později v Jaltě). Touto dohodou Churchill

nedal Stalinovi volnou ruku k sovětizaci Balkánu a Stalin v této době nic takového neměl v úmyslu. Význam dohody zeslábl po sovětské okupaci balkánských satelitů Osy, což však na druhé straně neznamenovalo úplný zánik závazků, které z ní vyplývaly. Stalin důsledně ponechával řecké komunisty jejich osudu v době občanské války, na druhé straně Churchill výslovně a s odkazem na zmíněnou dohodu odmítl na počátku roku 1945 podpořit rumunskou monarchii proti sovětsko-komunistickému nátlaku. Dohoda ztratila definitivně smysl za situace, kdy o osudu příslušné země začal převážně rozhodovat sovětský vliv a místní komunisté. Byl to i případ Polska, kterého se procentová dohoda netýkala a které zaujímal ve velmocenských vztazích specifické postavení především s ohledem na sovětský zájem zajistit si mezinárodní uznání anexe východních polských území ze září 1939.

Vztahy mezi Sovětským svazem a polskou londýnskou emigrační vládou byly značně chladné. Rozkol vyvrcholil na jaře 1943 v souvislosti s katynskou aférou. Sovětský svaz tehdy přerušil s polskou exilovou vládou diplomatické vztahy. Plně se pak orientoval na alternativní, prosovětské síly polského odbojového hnutí, které 21. července 1944 vytvořily v Lublinu Polský výbor národního osvobození. Ten se 31. prosince téhož roku přeměnil v prozatímní vládu (první). Sovětský svaz ji vzápětí uznal za jedinou právoplatnou polskou vládu. Silný nekomunistický odboj, orientovaný na emigrační vládu, byl oslaben nejen likvidací varšavského povstání (1. srpna – 2. října 1944), kterému sovětská armáda poskytla jen minimální pomoc, ale i přímým pronásledováním a likvidací jednotkami NKVD či sovětské armády. Sovětský postoj vůči varšavskému povstání však na druhé straně vyvolal značné pochyby u řady činitelů amerického ministerstva zahraničních věcí ohledně skutečných záměrů Sovětského svazu ve střední a východní Evropě.

V době konání další konference Velké trojky v Jaltě na Krymu 4. – 11. února 1945 ovládala sovětská armáda již velkou většinu východní a jihovýchodní Evropy a stála jen několik desítek kilometrů od Berlína. Jednání byla předznamenána očekávanou brzkou kapitulací Německa, a tak otázka správy poraženého státu byla jedním z hlavních bodů konferenční agendy. Německo mělo být rozděleno na čtyři okupační zóny, spravované vítěznými mocnostmi (jednu zónu dostala také Francie), a podle stejného klíče bylo rozděleno jeho hlavní město Berlín. V otázce Polska konference potvrdila dřívější dohody o polských hranicích a, což bylo velmi důležité, prosovětská polská prozatímní vláda se měla stát základem příští polské vlády. V obecné rovině měla určovat politiku Velké trojky v poválečné Evropě *Deklarace o osvobozené Evropě*, podle které velmoci příslibily „napomáhat národům osvobozeným z nadvlády nacistického Německa i národům bývalých satelitních států Osy v Evropě, aby demokratickými prostředky vyřešily své naléhavé politické a hospodářské problémy.“ Deklarace však neobsahovala žádné nástroje a kontrolní mechanismy, které by zajišťovaly její naplnění.

Další vývoj v zemích středovýchodní Evropy, z nichž většina se měla za nedlouho stát sovětskými satelity, dal vzniknout jaltskému mýtu, podle kterého mělo na konferenci na základě tajných dohod dojít k rozdělení světa mezi vítězné mocnosti. Tato představa neztratila na životnosti ani poté, co byly všechny jaltské dohody publikovány, a to zejména v dotčených zemích. Ve skutečnosti žádné takové dohody uzavřeny nebyly. Veškerá rozhodnutí na konferenci byla přijímána jednomyslně, avšak jejich vágní formulace umožňovaly různé interpretace.

Churchill, Roosevelt a Stalin na Jaltské konferenci v únoru 1945

K rozdělení Evropy, které šlo fakticky proti duchu dokumentů přijatých v Jaltě, došlo až později v souvislosti s konfrontacemi studené války, které jaltské dohody a principy deformovaly a negovaly. Je nutné ovšem připustit, že v době konání Jaltské konference již v hlavních rysech podmínky pro rozdělení světa připraveny byly. Sovětský svaz mocensky ovládal východní a střední Evropu a Roosevelt dal navíc v Jaltě najevo, že ho tato oblast příliš nezajímá. Spojené státy naproti tomu měly eminentní zájem o Evropu západní, včetně Itálie, dále o Japonsko a tichomořské ostrovy, vhodné jako základny pro válečné námořnictvo.

Američtí vojenští plánovači v této době odhadovali, že se další vojenské operace proti Japonsku protáhnou nejméně do roku 1946 a způsobí americké armádě ztráty ve výši až 1 miliónu mužů. Roosevelt si proto na Stalinovi vymohl opětovné potvrzení závazku, že SSSR vstoupí do tří měsíců po porážce Německa do války proti Japonsku. Sovětský svaz měl za to získat jižní část Sachalinu, Kurilské ostrovy, dále nájem přístavu Port Arthur, výsadní práva v přístavu Dairen a další koncese. Stalin naproti tomu učinil jisté ústupky v záležitosti OSN. Vzdal se požadavku, aby velmoci měly právo véta i v procedurálních otázkách a aby mohly zablokovat již samotné projednávání „nepřijemných“ otázek. Současně také souhlasil, aby kromě Sovětské-

Stalin s americkým prezidentem Harry S. Trumanem v Postupimi v létě 1945

ho svazu byly v OSN zastoupeny jen dvě svazové republiky, Bělorusko a Ukrajina, namísto původního maximalistického požadavku všech republik. Ostatně, Spojené státy mohly požadovat 49 míst, ale žádaly jen jedno.

Roosevelt považoval sovětskou spolupráci na poválečném uspořádání světa za nezbytně nutnou. Jeho ústupky sovětským požadavkům a ignorování řady problémů a sporných bodů měly Stalinovi mimo jiné ukázat, že Spojené státy akceptují Sovětský svaz jako rovnocenného partnera. Americký prezident také nechtěl vyvolávat třenic, které by mu zkomplikovaly dosažení jeho vlastních cílů a ohrozily jeho představu poválečné spolupráce Velké trojky. Navíc Roosevelt a řada dalších západních politiků, mezi nimi například Edvard Beneš, podlehl klamu, že válka Sovětský svaz a jeho

chování změnila a že tato země projde jakousi demokratickou evolucí.

Přes naděje, které Jaltská konference přinesla, však záhy po jejím skončení došlo k ochlazení vztahů mezi anglosaskými spojenci a Sovětským svazem. Příčinou byla především polská otázka, přesněji problém vytvoření nové polské vlády. Západní spojence také znepokojovalo chování Sovětského svazu v obsazených zemích, zvláště jeho zásah v Rumunsku. Úmrtí prezidenta Roosevelta 12. dubna 1945 a nástup nového prezidenta Harryho S. Trumana předznamenaly postupné změny americké politiky.

Druhou světovou válku svým způsobem završila poslední schůzka Velké trojky, jež proběhla v Postupimi u Berlína 17. července – 2. srpna 1945. Tato schůzka měla současně znamenat přechod k poválečnému uspořádání Evropy. Spojené státy zastupoval H. Truman, který se teprve začínal orientovat v zahraničněpolitických otázkách, Velkou Británii v první fázi jednání W. Churchill, po volbách pak nový ministerský předseda labouristické vlády Clement Attlee. Zástupcem Sovětského svazu byl samozřejmě Stalin.

Jednání se soustředila především na řešení konkrétních problémů spojených s okupací a budoucností Německa. Velmocí také stanovily definitivní západní hranici Polska, která vedla po linii řek Odra – Lužická Nisa, přičemž Polsku připadl i přístav Štětín se zázemím. Konference rozhodla o principech odsunu německých menšin z Polska, Československa a Maďarska a zabývala se také přípravou mírových smluv se satelity Německa a dalšími otázkami. Zahraniční politiku Spojenců v poválečném světě měla koordinovat nově vytvořená Rada ministrů zahraničních věcí, která měla také řešit aktuální problémy ve vzájemných vztazích mezi nimi. Západní spojenci však v Postupimi odmítli požadavky Moskvy, aby SSSR dostal do správy bývalou italskou kolonii Libyi, a zvláště pak aby Turecko vrátilo Sovětskému svazu provincie Kars a Ardahan v Zakavkazsku, které získalo po první světové válce. Stálý sovětský tlak v tomto směru byl sice bezvýsledný, byl však vedle Trumanovy kritiky sovětské politiky ve východní Evropě jedním z faktorů, které přispívaly ke zhoršování vztahů mezi dosavadními spojenci.

Sovětský svaz světovou velmocí

Dobytí Berlína Rudou armádou na přelomu dubna a května 1945 ukázalo, že se Sovětský svaz stal mocností, která bude silně ovlivňovat vývoj zemí střední a jihovýchodní Evropy včetně samotného Německa. Zásah ve válce proti Japonsku v srpnu 1945 pak jen potvrdil, že se stal světovou velmocí, i když zdevastovanou válkou, a proto zatím jen s omezeným vlivem. Po skončení druhé světové války si Sovětský svaz začal vytvářet kondominium států ve střední a východní Evropě, které bylo pod jeho přímým vlivem. Ta-

to skupina zemí, která se brzy stala známou jako „sovětský blok“, nepochybně posílila jeho postavení ve světě, dala mu nové příležitosti a možnosti, ale současně se pro něho stala zdrojem problémů a napětí.

Svět po se válce však velmi podstatně lišil od světa, jaký existoval mezi světovými válkami. Z politické mapy světa zmizela řada dřívějších velmocí: Německo, Itálie, Japonsko a některé menší státy. Byly poraženými, okupovanými státy a alespoň na několik prvních poválečných let se staly pouhým objektem mezinárodní politiky. Jedním z výrazných rysů poválečného světa byla nová role Spojených států. I v meziválečném období, kdy vůdčím principem americké zahraniční politiky byl izolacionismus, převládal v některých oblastech světa vliv Spojených států, které z ekonomického hlediska byly prvořadou světovou velmocí již dávno. Nová však byla vojenská a politická úloha USA a také šíření kulturního vlivu, a to nejen v některých oblastech, nýbrž v globálním, celosvětovém měřítku. Před válkou měly USA nevelký vojenský rozpočet, nebyly zapojeny do žádné vojensko-politické aliance a žádné americké vojenské jednotky nebyly rozmístěny mimo území pod kontrolou USA. Válka globalizovala roli Spojených států. Vojenský rozpočet USA se zvláště v souvislosti s korejskou válkou prudce zvýšil, byla ustavena Meziamerická dohoda o vzájemné pomoci (Rijský pakt, 1947) a NATO (1949), v nichž USA hrály dominantní roli. Americká armáda se podílela na okupaci Německa, Itálie, Japonska a Rakouska a měla vojenské základny v řadě států světa. V roce 1955 měly Spojené státy asi 450 základen ve 36 státech.

Spojené státy byly ekonomicky zdaleka nejsilnějším státem světa. Zatímco ostatní mocnosti utrpěly za války těžké ztráty, americká ekonomika prudce expandovala a plně využila svého potenciálu. Hrubý domácí produkt USA vzrostl z 209,4 miliardy dolarů v roce 1939 na 355,3 miliardy dolarů v roce 1945 a tvořil téměř polovinu HDP celého světa. S 6 % světové populace Spojené státy produkovaly 46 % světové výroby elektrické energie, 48 % rozhlasových přijímačů, 54 % telefonů a americké společnosti kontrolovaly na 60 % tehdejších ložisek ropy. Přes rychlou demobilizaci měly Spojené státy nejsilnější válečné námořnictvo a letectvo a až do roku 1949 měly monopol na jaderné zbraně. I poté si však udržovaly značný technologický náskok před SSSR.

Ve Spojených státech sice přežívala rezidua izolacionismu a jejich zájmy nebyly stejně intenzivní ve všech částech světa, celkově však byly globální. Ovlivňovaly podstatně větší část světa než Sovětský svaz a jejich vliv byl většinou hlubší, pronikavější a trvalejší než sovětský, založený pouze na mocenské kontrole. Americký faktor byl komplexní a sahal od ekonomického, politického a vojenského vlivu, až po kulturní sféru. Sovětskému svazu naproti tomu trvalo několik desetiletí, než se pokusil hrát skutečně globální roli.

Tab. 9 – Celkový hrubý národní produkt a hrubý národní produkt na obyvatele jednotlivých mocností v roce 1950 (v dolarech z roku 1964)

	celkový hrubý národní produkt (v miliardách)	hrubý národní produkt na obyvatele
Spojené státy	381	2 536
Sovětský svaz	126	699
Velká Británie	71	1 393 *
Francie	50	1 172
SRN	48	1 001
Japonsko	32	382
Itálie	29	626 *

* údaje z roku 1951

Zdroj: Kennedy P., Vzestup a pád velmocí. Ekonomické změny a vojenské konflikty v letech 1500–2000, Praha 1996, s. 447

Mocenská základna Sovětského svazu nebyla srovnatelná s americkou. Za války utrpěl SSSR mimořádné ztráty, a i když do roku 1950 více méně obnovu dokončil, výše jeho národního důchodu* v této době byla asi třetinová proti HDP Spojených států. Jako jeden z vítězů druhé světové války, jenž navíc nesl na svých bedrech hlavní tíži bojů v Evropě, měl Sovětský svaz jistotu dobu po válce značnou politickou moc a autoritu, která však poměrně rychle erodovala. Skutečnou velmocí byl však ve vojenské sféře, zvláště pokud šlo počty vojáků a konvenční zbraně. V situacích, kdy Spojené státy mohly využít široké škály nástrojů, sahajících od politických a ekonomických až po vojenské, byl Sovětský svaz závislý především na své vojenské síle.

V poválečné době stál nicméně Sovětský svaz na druhém místě za Spojenými státy. Jeho expanze a zájmy byly geograficky podstatně limitovanější, avšak připoutání řady zemí k SSSR bylo nesrovnatelně pevnější. Samotné sovětské území se zvětšilo. Ke svému původnímu území připojil Sovětský svaz tři státy v Pobaltí, východní Karélii a Petsamo (na úkor Finska), východní část Polska a Východní Prusko (na úkor Německa), Podkarpatskou Rus (na úkor Československa), Besarábii a severní Bukovinu (na úkor Ru-

* Národní důchod, ND, byl v komunistických státech definován jako nově vytvořená hodnota vzniklá využitím prostředků, které byly ve společenském vlastnictví. Z propočtu tedy vylučoval tzv. neproduktivní síly, například osobní dopravu, cestovní ruch, školství, kulturu, peněžnictví, ale hodnotil tento agregát v tržních cenách, tedy s připočtením nepřímých daní, daně z obrátu apod. Hrubý domácí produkt, HDP, používaný ve vyspělých státech a námi udávaný v západních odhadech sovětského ekonomického růstu, je obvykle definován jako celková peněžní hodnota toků statků a služeb vytvořená za dané období (většinou jeden rok) výrobními faktory národního hospodářství bez ohledu na to, jsou-li vlastněny občany států nebo cizinci.

munska), jižní Sachalin a Kurilské ostrovy (na úkor Japonska). Vliv Sovětského svazu v oblastech, které s ním přímo nesousedily, byl v době krátce po skončení války, až na výjimky, celkem minimální. Přesto však, díky obrovskému teritoriu a geopolitické poloze Sovětského svazu, se řada oblastí stala pro sovětské předáky téměř automaticky velmi důležitými. O tom, že Evropa byla klíčová jak pro Moskvu (východní část kontinentu), tak pro Spojené státy (západní Evropa), nebylo pochyb. Postavení Sovětského svazu v důsledku války však zesílilo také na asijském kontinentě, zvláště ovšem po vítězství čínských komunistů v občanské válce v roce 1949.

Třetím vítězným státem a velmocí zároveň byla v roce 1945 Velká Británie. Její válečné úsilí bylo pozoruhodné a její ministerský předseda Winston S. Churchill se stal symbolem nepokoření a odporu vůči hitlerovskému Německu a hrál i důležitou roli ve vztazích Velké trojky. Velká Británie však vyšla z války ekonomicky a finančně tak vyčerpaná (po válce měla státní dluh ve výši 3,35 miliardy liber), že se musela obrátit na USA s žádostí o velkou půjčku. Spojené státy však půjčku podmínily konvertibilitou libry k dolaru, po jejímž zavedení se britské ekonomické potíže ještě zvýšily, takže konvertibilita musela být zakrátko pozastavena. Situaci komplikoval i fakt, že Velká Británie měla stále velké množství nejrůznějších závazků prakticky na celém světě. Navíc se po roce 1945 začalo rozpadat i samotné britské impérium. Možnosti Velké Británie a její mezinárodní vliv proto prudce klesaly.

Francie, která utrpěla v roce 1940 zdrcující porážku, přes veškerou snahu vůdce Svobodných Francouzů generála Charlese de Gaulla již nikdy nedosáhla postavení, jakému se těšila před válkou, a to ani v Evropě. Francouzské ekonomické problémy byly podobné jako britské, komplikované též rozkladem koloniální říše. Francie se proto stejně jako Velká Británie a ostatní evropské státy obávala nástupu izolacionismu ve Spojených státech, které byly jediným zdrojem finanční a ekonomické pomoci a konec konců i vojenské ochrany. To byl jeden z hlavních důvodů, proč se evropské státy snažily udržet USA v Evropě.

Mezinárodní vztahy po druhé světové válce přešly poměrně velmi rychle od válečné spolupráce k ostrému soupeření velmocí, ve studenou válku. Frekvence a intenzita sporů mezi bývalými spojenci narůstala již v průběhu roku 1945, i když ani předchozí období nebylo zdaleka idylické, od roku 1946 se vztahy prudce zhoršovaly a v roce 1947 již scénu definitivně ovládla studená válka. V prvních letech se pozornost soustřeďovala na problémy střední a jihovýchodní Evropy, a především na německý problém. Zde však postoje mocností záhy vykristalizovaly a studená válka se posléze globalizovala. Její těžiště se pak přeneslo na asijský kontinent, který na přelomu 40. a 50. let prožíval dramatický vývoj. Vznikl zde komunistický čínský stát, v Koreji vypukla válka a válečný konflikt probíhal také v Indočíně.

Sovětská zahraniční politika se v posledních letech Stalinovy diktatury stala v podstatě defenzivní v tom smyslu, že se zaměřila na obranu „plodů vítězství“. Nyní však již nikoli jen území, kterých se Sovětský svaz zmocnil anexemi v letech 1939–1940 či v roce 1945, ale především pozic, které získal v sousedních státech. V první fázi Stalin tyto státy pevně připoutal k Moskvě tak, aby zde vzniklo nárazníkové pásmo spřátelených zemí s pro-moskevskými vládami. Tento blok států měl znemožnit či alespoň znesnadnit případný útok proti Sovětskému svazu. Na počátku tohoto prvního období nebylo ještě nezbytně nutné, aby se tyto země staly hned komunistickými, „přátelství“ vůči Sovětskému svazu a silné místní komunistické strany zastoupené v koaličních vládách měly být dostatečnou bezpečnostní zárukou. Teprve na sklonku tohoto období a v kontextu počínající studené války, čili v letech 1946–1947, Stalin usoudil, že „bezpečnější“ z hlediska zájmů Sovětského svazu bude úplná kontrola těchto zemí, tedy převzetí moci místními komunisty poslušnými příkazů z Moskvy.

Stalin si nepochybně uvědomoval svou situaci: válku sice vyhrál, avšak země z ní vyšla vyčerpaná. UVědomoval si i to, že ve srovnání se Spojenými státy nemá Sovětský svaz v případném konfliktu naději na vítězství. Navíc se již delší dobu, i když neúspěšně, pokoušel od USA získat hospodářskou a finanční pomoc. Soustředil se proto na prosazení své kontroly nad těmi státy, které již k sobě připoutal, přičemž v řadě otázek zaujal tvrdý, nekompromisní postoj, který měl ukázat, že i Sovětský svaz je připraven hájit své zájmy. Sovětský vůdce i další sovětsští předáci zcela evidentně uvažovali v kategoriích vytyčení sfér vlivu pro jednotlivé mocnosti, což výstižně ilustruje úryvek ze Stalinova poselství Churchillovi z 24. dubna 1945, který se týká polské otázky: „Polsko je pro bezpečnost Sovětského svazu to, co jsou Belgie a Řecko pro bezpečnost Velké Británie... Nevím, zda byla v Řecku ustavena skutečně reprezentativní vláda, či zda je belgická vláda skutečně demokratická. Sovětský svaz nebyl konzultován, když byly tyto vlády vytvářeny a ani si nevyhradil právo zasahovat do těchto věcí, neboť si uvědomuje, jak důležité jsou Belgie a Řecko pro bezpečnost Velké Británie. Proto nerozumím tomu, proč se v diskusích o Polsku nikdo nepokusil zvážit zájmy Sovětského svazu z hlediska jeho bezpečnosti.“

Polská otázka byla také jedním z dominantních problémů válečných jednání Velké trojky. Jednalo se jak o hranicích Polska, tak zvláště na konferenci v Jaltě o vytvoření reprezentativní polské vlády. Spojené státy a Velká Británie pokračovaly ve spolupráci s polskou londýnskou exilovou vládou a prosazovaly vytvoření reprezentativní vlády složené převážně z osob stojících mimo okruh lublinské prokomunistické vlády. Sovětský svaz naopak požadoval, aby anglosaské mocnosti uznaly lublinskou vládu. Střet mezi Churchillem a Stalinem v této otázce na Jaltě vyústil nakonec v kompromis výhodný pro Moskvu. Závěrečná formulace totiž konstatovala, že „proza-

tímní vláda, která nyní působí v Polsku (tj. lublinská vláda, pozn. autor), by tedy měla být přetvořena na širší demokratické základně tím, že by byli přibráni přední demokratičtí činitelé z Polska samého a z Poláků zahraničních“. Nová vláda pak měla co nejdříve uskutečnit svobodné volby.

Nicméně právě diskuse o způsobu reorganizace vyvolala ostré mezispojecké střety a byla jedním z prvních výrazných projevů jejich nesouladu. Britové a Američané se pokusili zvrátit nevýhodný kompromis z Jalty, odmítali jednat s polskou prozatímní vládou a prosazovali polské politiky v exilu. Sovětský svaz zaujal opačný postoj. Spor odstranila až návštěva Rooseveltova soukromého emisara Harryho Hopkinse v Moskvě koncem května 1945. Hopkins a po něm prezident H. Truman vyslovili souhlas s tím, že v nové polské vládě bude mít rozhodující zastoupení stávající prozatímní vláda, která bude rozšířena přibráním několika zástupců londýnské emigrační vlády. Znamenalo to fakticky souhlas s tím, že v poválečném Polsku bude mít rozhodující vliv Sovětský svaz. Druhá polská prozatímní vláda byla zformována v červnu 1945 a tuto vládu pak Spojené státy a Velká Británie diplomaticky uznaly. Dosavadní polská exilová vláda tak ztratila svou mezinárodněprávní subjektivitu. Vývoj v Polsku naznačoval směr, jakým se budou vyvíjet události v ostatních státech pod sovětskou kontrolou.

Vytvoření bloku sovětských satelitů bylo plně dokončeno v letech 1946–1947. Sovětská politika přešla od kontroly zmíněného nárazníkového pásma, jehož hlavní cíle byly bezpečnostní, k vlastní sovětizaci regionu, která sice začala také již za války, byla však zásadně urychlena až po zformování sovětského bloku, tj. po roce 1948. Její průběh a cíle nepochybně ovlivnila studená válka, jež vstupovala do svého nejvyhrocenějšího období. Sovětizace měla přinést naprosté přizpůsobení politických, ekonomických, sociálních, kulturních struktur, institucí i hodnot sovětským vzorům a normám, a to bez jakýchkoliv ohledů na národní tradice a zájmy jednotlivých zemí.

Jedním z nástrojů dalšího utužení sovětské kontroly nad východní Evropou bylo založení Informačního byra komunistických stran* na poradě v Szklarské Porębě ve dnech 22.–27. září 1947. V projevu sovětského delegáta Andreje Ždanova se objevilo základní klišé o rozdělení světa na dva nepřátelské tábory, které minimálně do poloviny 80. let určovalo ideologii a propagandu Sovětského svazu a zemí jeho bloku. Pod zorným úhlem této teze bylo hodnoceny veškeré události ve světě a postoj k nim. Využitelnost Informbyra jako nástroje unifikace sovětského bloku a boje proti odchýlkám se vzápětí dramaticky prokázala za sovětsko-jugoslávské roztržky.

Moskva se v poválečných letech pokoušela sledovat v Jugoslávii v pod-

* Zkráceně se užívá pojem Informbyro nebo také Kominforma, což má zvýraznit souvislost s původní Kominternou, formálně rozpuštěnou v roce 1943.

statě stejnou politiku jako v ostatních zemích středovýchodní Evropy. Její součástí byla i snaha podřídit si jugoslávské komunisty. V Jugoslávii však narazila na sebevědomého Tita, který sice souhlasil se sovětskými metodami a cíli, ale chtěl provádět svou zahraniční a vnitřní politiku relativně nezávisle, a to v některých případech i v rozporu se zájmy Moskvy. Titova Jugoslávie požadovala například sovětskou podporu územních nároků, které vznášela vůči Itálii, Maďarsku, Rakousku, Řecku či Albánii, pokoušela se nastolit vlastní hegemonii na Balkánském poloostrově a chtěla dokonce hrát i roli druhého centra v komunistickém hnutí. Snaha jugoslávských komunistů o vlastní nezávislou politiku byla naprostém rozporu se snahou Stalina o absolutní podřízenost zemí bloku vůči Moskvě a musela vést ke konfliktu. Roztržka začala být zřejmá od počátku roku 1948. Koncem května 1948 předal Stalin „jugoslávskou zradu ve věci socialismu“ k projednání v Informbyru.

První rezoluce Informbyra v záležitosti Jugoslávie byla zveřejněna 28. června 1948 a kromě opakování dřívějších obvinění jugoslávského vedení ze zrady marxismu-leninismu vyzvala jugoslávský lid ke svržení Titova vedení a nastolení skutečně proletářské a internacionální, tj. plně prosovětské vlády. Tento pokus se však ukázal jako chybná kalkulace, protože Tito situaci zvládl. Nepomohly ani politické a ideologické útoky, ani totální ekonomická blokáda. Jugoslávie nebyla samozřejmě pozvána ani na ustavující zasedání nové ekonomické organizace států sovětského bloku, Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), která vznikla 25. ledna 1949. Vyvrcholením roztržky byla až hysterická protijugoslávská propagandistická kampaň, a dokonce vojenské provokace. K otevřenému vojenskému zásahu se však Stalin neodhodlal.

Sovětsko-jugoslávská roztržka měla řadu důsledků, z nichž k nejzávažnějším patřilo rozhodnutí Sovětského svazu radikálně posílit „semknutost“ svého stále ještě relativně značně diferencovaného bloku a jeho ideologickou jednotu urychlením sovětizace. Jiné než sovětské názory na „výstavbu socialismu“ byly označeny za propagaci titoismu, pravicové či jiné úchytky a jejich zastánci likvidováni ve vlně procesů a poprav, která proběhla zeměmi sovětského bloku na přelomu 40. a 50. let.